

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥
अथ गीताभ्यासे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः



This गीताभ्यासः study for learning Sanskrit and Gita together includes पदच्छेदाः, वाक्यांशशः विश्लेषणम्, अन्वयशः शब्दाभ्यासाः with समासविग्रहाः and व्याकरणम्, sometimes etymology निरुक्तम्, अन्वयार्थाः overall meaning, also छन्दोविश्लेषणम् of every श्लोकः and स्वाध्यायाः i.e. notes of self-study wherein deeper meaning, figures of speech if any, other relevant quotes including verses from other chapters are taken note of by way of "connecting the dots".

There are 34 श्लोकाः in this अध्यायः, all by श्रीकृष्णभगवान् all have 32 letters each. We shall study them one by one or more than one together.

=====

गीताभ्यासे १३-१ इदं शरीरं कौन्तेय

श्रीभगवानुवाच ।

पदच्छेदैः - श्रीभगवान् उवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

पदच्छेदैः - इदम् शरीरम् कौन्तेय क्षेत्रम् इति अभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १३-१ ॥

पदच्छेदैः - एतद् यः वेत्ति तम् प्राहुः क्षेत्रज्ञः इति तत्-विदः ॥ १३-१ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	श्रीभगवान्						उवाच
			कौन्ते य				
2a	इदम् शरीरम्			क्षेत्रम्			
2b					इति		अभिधीय ते
3a	यः	एतद्					वेत्ति
3b	(सः)			क्षेत्रज्ञः	इति		
3c	तद्विदः	तम्					प्राहुः

The phrase इदम् शरीरम् क्षेत्रम् (2a) + इति (2b) is subject of अभिधीयते, which has passive voice.

The phrase यः एतद् वेत्ति in (3a) is adjectival of (सः) in (3b).

The phrase यः एतद् वेत्ति (सः) क्षेत्रज्ञः इति in (3a+3b) is non-personal object of प्राहुः in (3c). The personal object is तम्.

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

श्रीभगवान् उवाच

1. श्रीभगवान् - श्रीभगवत् वि. अत्र पुं. 1'1 / श्रीमान् च असौ भगवान् च इति श्रीभगवान् /

a. श्रीमान् - श्रीमत् वि. अत्र पुं. 1'1 / श्रीमत् *a.* 1 Wealthy, rich. -2 Happy, fortunate, prosperous, thriving. -3 Beautiful, pleasing; श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगत् Śi.1.1. -4 Famous, celebrated, glorious, dignified; (the word is often used as a respectful affix to celebrated or revered names of persons and things as श्रीमद्भागवत्, श्रीमच्छंकराचार्य &c.).

-*m.* 1 An epithet of Viṣṇu.

b. भगवान् - भगवत् वि. अत्र पुं. 1'1 / भगवत् *bhagavat a.* 1 Glorious, illustrious. -2 Revered, venerable, divine, holy (an epithet applied to gods, demigods and other holy or respectable personages); स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः Rām.5.5.8; अथ भगवान् कुशली काश्यपः Ś.5; भगवन् परवानयं जनः R.8.81; so भगवान् वासुदेवः &c.; उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥ -3 Fortunate (Ved.). -*m.* 1 A god, deity. -2 An epithet of Viṣṇu.

2. उवाच - वच्-धातोः लिटि प्र.पु. एक. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदौ, द्विकर्मकः, अनिट्

कौन्तेय - कौन्तेय वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / कुन्त्याः अयमिति कौन्तेयः / इदम् शरीरम् क्षेत्रम् इति अभिधीयते

3. इदम् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

4. शरीरम् - शरीर body नपुं. 1'1 /

5. क्षेत्रम् - क्षेत्र field नपुं. 1'1 /

6. इति - अव्ययम् like this

7. अभिधीयते - अभिधा-धातोः कर्मणि लिटि प्र.पु. एक. / अभिधा 3 U. 1 (a) To say, speak, tell (with acc. rarely with dat.); सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन Ku.3.63; Ms.1.42; Bk.7.78. य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति Bg.18.68. (b) To denote, express or convey directly or primarily (as sense &c.); state, mention, set forth; साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः K. P.2; तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वम्. (c) To speak or say to, address. -2 To name, call, designate; usually in *pass.* (-धीयते); इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते Bg.13.1. / अभिधि-धातोः अथवा अभिधी-धातोः अपि /

यः एतद् वेति

8. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

9. एतद् - एतद् सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

10. वेत्ति - विद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः,
०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

तद्विदः तम् क्षेत्रज्ञः इति प्राहुः

11. तद्विदः - तद्विद् वि. अत्र पुं. 1'3 / तत् वेत्ति यः सः तद्विद् (उपपद-बहुव्रीहिः) /

a. विद् a. (At the end of comp.) Knowing, conversant with; वेदविद् &c.; यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान् बादरायणः Bhāg.1.1.7; Mv.1.26. -m. 1 The planet Mercury. -2 A learned man, wise man. -f. 1 Knowledge. -2 Understanding, intellect.

12. तम् - तत् सर्व. अत्र पुं. 2'1 /

13. क्षेत्रज्ञः - क्षेत्रज्ञ वि. अत्र पुं. 1'1 / क्षेत्रं जानाति इति क्षेत्रज्ञः (उपपद-तत्पुरुषः) /

a. जानाति - ज्ञा-धातोः लटि प्र.पु. एक. / ज्ञा अवबोधने (to know, to realize, to understand) क्रयादिः, ०९.००४३ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

14. प्राहुः - प्रब्रू-धातोः लटि प्र.पु. बु. / प्रब्रू 2 P. 1 To proclaim, announce. -2 To

exclaim, shout. -3 To say, speak, tell; पापाऽनुवासितं सीता रावणं प्राब्रवीद् वचः

Bk.8.85; Pt.1.53. -4 To praise, laud. -5 To read before. -6 To describe.

अन्वयार्थः Overall Meaning

श्रीभगवान् उवाच The Blessed Lord said

कौन्तेय O son of Kunti,

इदम् शरीरम् क्षेत्रम् इति अभिधीयते this body is referred to as the 'field'.

यः एतद् वेत्ति who is knowledgeable of it

तद्विदः तम् क्षेत्रज्ञः इति प्राहुः Those who are versed in this call him as the 'knower of the field'.

छन्दोविश्लेषणम्

इदं शरीरं कौन्तेय (८ अक्षराणि) “रं कौन्ते” एतेषां मात्राः २-२-२

क्षेत्रमित्यभिधीयते (८ अक्षराणि) “भिधीय” एतेषां मात्राः १-२-१

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः (८ अक्षराणि) “ति तं प्रा” एतेषां मात्राः १-२-२

क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः (८ अक्षराणि) “ति तद्वि” एतेषां मात्राः १-२-१

प्रथमे पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१३-१) श्लोके अनुष्टुभ्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) In some books this श्लोकः is preceded by

अर्जुन उवाच

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१३-१॥

By this the number of श्लोकाः in गीता become 701, whereas श्रीमदादिशङ्कराचार्यः propounded the count to be 700 only. As such, people quote a श्लोकः in महाभारतम् which speaks गीतामानः to be 745 श्लोकाः. There are books also detailing the 745 श्लोकाः.

In the गीताप्रेस-published महाभारतम् the श्लोकः in त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः of भीष्मपर्व is ⇒

षट्शतानि सविंशानि (620) श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत् (57) सप्तषष्टिं तु संजयः (67) ।
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं (1) गीताया मानमुच्यते ॥

It is also generally conceded that those additional श्लोकाः do not have much value to the basic import and advice in गीता, The count of 700 is Krishna (574 i.e. -46), Arjuna (84 i.e. +27), Sanjaya (41 i.e. -26).

I have been quoting श्लोकाः with identical import in different अध्यायाः. One may grant that crux of the advice could be condensed in much less number of श्लोकाः.

गुरुदेव रानडे of निंबाळ compiled ध्यानगीता having 12 अध्यायाः - (1) ईश्वरस्वरूपवर्णनम् (2) ब्रह्मस्वरूपवर्णनम् (3) जीवस्वरूपवर्णनम् (4) निस्त्रैगुण्यविचारः (5) प्रधानरिपुनिर्दलनम् (6) सद्गुणसमुच्चयः (7) कर्मयोगः (8) ज्ञानयोगः (9) ध्यानयोगः (10) भक्तियोगः (11) विश्वरूपदर्शनम् (12) भगवदाश्वासनम्

(2) Relating इदम् शरीरम् क्षेत्रम् with क्षेत्रज्ञः एतद् वेति brings to mind a thought that every medico is तद्विद् because he is शरीरविद् i.e. क्षेत्रविद् or क्षेत्रज्ञः.

(3) But relating the word क्षेत्रम् to its occurrence in the very first श्लोकः in गीता i.e. relating it to the words धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे certainly our शरीरम् itself is both धर्मक्षेत्रम् कुरुक्षेत्रम्. It is धर्मक्षेत्रम् by virtue of ज्ञानेन्द्रियाणि and is कुरुक्षेत्रम् by virtue of कर्मेन्द्रियाणि.

(8) Or it is a battle of choosing between contrasts, the पाण्डवाः in the धर्मक्षेत्रम् or कौरवाः in the कुरुक्षेत्रम्, to do or not to do, to take it or leave it, to give it or keep it, what is being seen is truth or illusion, whether it is medicine or poison, so many द्वन्द्वानि. So the battle of महाभारतम् is allegorical of the battle we have to fight within ourselves between our vicious and virtuous tendencies. Very rightly संत तुकाराम says रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग day and night we have a battle to fight.

(9) Basically क्षेत्र and क्षेत्रज्ञ ought to be complimentary, not contradictory.

Self-introspection will tell us, whether in our case they are complimentary or not.

There is that famous quote of दुर्योधनः in पाण्डवगीता

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानामि पापं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ ५७ ॥

Duryodhana says: I know what is right but I am not able to practice it; I know what is wrong and I am not able to keep away from it. I act as I am directed to by some mysterious power that is seated in my heart.

That mysterious power can be driven away by भगवद्भक्तिः.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/zCGDaeWgbDo>

=====

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥
गीताभ्यासे १३-२ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

पदच्छेदैः - क्षेत्रज्ञम् च अपि माम् विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ १३-२ ॥

पदच्छेदैः - क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् यत् तत् ज्ञानम् मतम् मम ॥ १३-२ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
			भारत				
1a					अपि च		
1b			सर्वक्षेत्रेषु			क्षेत्रज्ञम्	
1c		माम्					विद्धि
2a	यत्		क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	ज्ञानम्			
2b	तत्			ज्ञानम्			
2c			मम			मतम्	

The phrase अपि च in (1a) lends continuity to the thought in the previous श्लोकः.

The phrase सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञम् (1b) is adjectival of माम् in (1c)

The phrases (2a) and (2b) be better taken together यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् तत् ज्ञानम् and connected to (2c) to read (इति) मम मतम्

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

भारत अपि च माम् सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञम् विद्धि

01.भारत - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / भरतवंशीयः इति भारतः

02.अपि - अव्ययम् also

03.च - अव्ययम् and

04.माम् - अस्मद् सर्व. 2'1 /

05.सर्वक्षेत्रेषु - सर्वक्षेत्र नपुं. 7'3 / सर्वाणि क्षेत्राणि इति सर्वक्षेत्राणि

a. सर्वाणि - सर्व all सर्व. अत्र नपुं. 1'3 /

b. क्षेत्राणि - क्षेत्र field नपुं. 1'3 /

06.क्षेत्रज्ञम् - क्षेत्रज्ञ वि. अत्र पुं. 2'1 / क्षेत्रं जानाति इति क्षेत्रज्ञः (उपपद-तत्पुरुषः) /

a. जानाति - ज्ञा-धातोः लटि प्र.पु. एक. / ज्ञा अवबोधने (to know, to realize, to understand) क्रयादिः, ०९.००४३ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

07.विद्धि - विद्-धातोः लोटि म.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः,

०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम्

08.यत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

09.क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः - क्षेत्रक्षेत्रज्ञ वि. अत्र पुं. 6'2 / क्षेत्रं च क्षेत्रज्ञः च क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ (इतरेतर-द्वन्द्वः) /

10.ज्ञानम् - ज्ञान knowledge नपुं. 1'1 /

तत् ज्ञानम् मम मतम्

11.तत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

12.मम - अस्मद् सर्व. 6'1 /

13.मतम् - मन्-धातोः क्त-वि. मत regarded / अत्र नपुं. 1'1 /

अन्वयार्थः Overall Meaning

भारत O descendant of the lineage of भरतः

अपि च माम् सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञम् विद्धि Also do thou know Me as the knower of all fields.

यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् That Knowledge which is knowledge of both the field and the knower of the field

तत् ज्ञानम् मम मतम् is regarded by Me to be the knowledge

छन्दोविश्लेषणम्

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि (८ अक्षराणि) “पि मां वि(द्धि)” एतेषां मात्राः १-२-२

सर्वक्षेत्रेषु भारत (८ अक्षराणि) “षु भार” एतेषां मात्राः १-२-१

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं (८ अक्षराणि) “ज्ञयोर्ज्ञा” एतेषां मात्राः १-२-२

यत्तज्ज्ञानं मतं मम (८ अक्षराणि) “मतं म” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-२) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) This is in continuation of the definitions of क्षेत्रम् and क्षेत्रज्ञः in the previous श्लोकः (१३-१). Thinking specifically of the definition इदम् शरीरम् क्षेत्रम्, the

pronoun इदम् is generalistic. Every one can look at oneself and say इदम् शरीरम् or look at every other शरीरम् and say इदम् शरीरम्. That is the beauty of the definition of सर्वनाम in Sanskrit यत् सर्वैः युज्यमानं तत् सर्वनाम what can be used by one and all is सर्वनाम. Everyone can speak of oneself as 'I'.

(२) The difference between Him and us is that He is सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञः, He is all-knowing, omniscient. He knows the past, present and also the future of every other शरीरम्, every other क्षेत्रम्, that is, that has been, that will be. Brings to mind

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ४-५॥

Many births of Mine have passed, O Arjuna, and so is it with you also. I know them all, but you do not know them.

Note, the mention here is जन्मानि, births, not just शरीराणि, rather, क्षेत्राणि, क्षेत्रज्ञाश्च.

(३) It comes to mind that being क्षेत्रज्ञः is not just knowing शरीरम् the क्षेत्रम्. क्षेत्रज्ञः should also know why शरीरम् the क्षेत्रम् behaves in a particular way, why a mango-tree yields only mangoes, why a cobra and a mongoose are always enemies. Maybe, for us it is no use having that knowledge, but being सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञः, He knows. Rather, both the cobra and the mongoose are His creations only ?!

(४) Certainly the knowledge encompassed by क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् and सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञः is far too wide and deep, admittedly तत् ज्ञानम् मम मतम्. This phrase तत् ज्ञानम् मम मतम् can be also translated as “that knowledge is My privilege”. Are we not simply incapable of that ?

(५) Yet, can we not at least look at ourselves for that क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम्, asking ourselves “Why did I behave like that ? Why does my adrenaline, the fight-or-flight hormone rush or shoot up ?” Since He endorses that यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् तत् ज्ञानम्, pursuing that क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानम् doing self-introspection to correct and improve will take us nearer to Him ?

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/yIlkJ3OCago>

=====

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

गीताभ्यासे १३-३ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च + १३-४ ऋषिभिर्बहुधा गीतम्

=====

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

पदच्छेदैः - तत् क्षेत्रम् यत् च यादृक् च यत्-विकारि यतः च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ १३-३ ॥

पदच्छेदैः - सः च यः यत्-प्रभावः च तत् समासेन मे शृणु ॥ १३-३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

पदच्छेदैः - ऋषिभिः बहुधा गीतम् छन्दोभिः विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ १३-४ ॥

पदच्छेदैः - ब्रह्मसूत्रपदैः च एव हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ॥ १३-४ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र .	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a			ऋषिभिः				
1b			विविधैः छन्दोभिः				
1c			हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः		च एव		
1d	यत्				बहुधा पृथक्	गीतम्	
1e	तत् क्षेत्रम्			यत् *च यादृक् *च यद्विका रि	यतः च		(अस्ति)
1f	सः			*च यः यत्प्रभा वः *च			(अस्ति)

1g	(त्वम्)	तत्	मे समासेन				शृणु
----	---------	-----	-----------	--	--	--	------

All अन्ये सुबन्ताः in (1a) (1b) and (1c) have 3'3. But they are put in the 3 वाक्यांशाः considering the interrelation between words.
All the वाक्यांशाः (1a) to (1f) are descriptive of and hence adjectival of तत् in (1g).

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

यत् क्षेत्रम् ऋषिभिः

01. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

02. क्षेत्रम् - क्षेत्र field नपुं. 1'1 / (शब्दकल्पद्रुमे) क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः ।

(आपटे) क्षेत्रम् [क्षि-ष्ट्रन्] A field, ground, soil; चीयते बालिशस्यापि

सत्क्षेत्रपतिता कृषिः Mu.1.3. -2 Landed property, land. -3 Place, abode, region, repository; कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् Pt.1.191; Bh.1.77; Me.16. -4 A

sacred spot, a place of pilgrimage; क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः

Me.50; Bg.1.1. -5 An enclosed spot of ground, portion or space, superficies,

circuit. -6 Fertile soil. -7 Place of origin; Bhāg.2.6.1. -8 A wife; अपि नाम

कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् Ś.1; Ms.3.175; वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा ...

क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् Kau. A.1.17. -9 The sphere of action, the body (regarded as the field of the working of the soul); योगिनो यं विचिन्वन्ति

क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् Ku.6.77; Bg.13.1,2,3.

03. ऋषिभिः - ऋषि वि. अत्र पुं. 3'3 / ऋषिः [cf. Uṇ.4.119] 1 An inspired poet or

sage, a singer of sacred hymns, (e. g कुत्स, वसिष्ठ, अत्रि, अगस्त्य &c.).

(These Ṛṣis form a class of beings distinct from gods, men, Asuras &c.

(Av.10.10.26). They are the authors or *seers* of the Vedic hymns; ऋषयो

मन्त्रद्रष्टारो वसिष्ठादयः; or, according to Yāska, यस्य वाक्यं स ऋषिः, i. e. they

are the persons to whom the Vedic hymns were revealed. In every Sūkta the

ऋषि is mentioned along with the देवता, छन्दस् and विनियोग. The later works

mention seven Ṛṣis or *saptarṣis* whose names, according to Śat. Br., are

गौतम, भरद्वाज, विश्वामित्र, जमदग्नि, वसिष्ठ, कश्यप and अत्रि; according to

Mahābhārata, मरीचि, अत्रि, अङ्गिरस्, पुलह, क्रतु, पुलस्त्य and वसिष्ठ; Manu

calls these sages Prajāpatis or progenitors of mankind, and gives ten names,

three more being added to the latter list, i. e. दक्ष or प्रचेतस्, भृगु and नारद. In

astronomy the seven Ṛṣis form the constellation of "the Great Bear"); यत्रा

सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः Rv.10.82.2. -2 A sanctified sage, saint, an ascetic,

anchorite; (there are usually three classes of these saints; देवर्षि, ब्रह्मर्षि and राजर्षि; sometimes four more are added; महर्षि, परमर्षि, श्रुतर्षि and काण्डर्षि.
विविधैः छन्दोभिः

04.विविधैः - विविध वि. अत्र नपुं. 3'3 / वि ind. 1 As a prefix to verbs and nouns it expresses:-- (a) separation, disjunction (apart, asunder, away, off &c.), as वियुज्, विह, विचल् &c.; (b) the reverse of an action; as क्री 'to buy'; विक्री, 'to sell'; स्मृ 'to remember'; विस्मृ 'to forget'; (c) division; as विभज्, विभाग; (d) distinction; as विशिष्, विशेष, विविच्, विवेक; (e) discrimination; व्यवच्छेद (f) order, arrangement; as विधा, विरच्; (g) opposition; as विरुध्, विरोध; (h) privation; as विनी, विनयन; (i) deliberation, as विचर्, विचार; (j) intensity; विध्वंस. -2 As a prefix to nouns or adjectives not immediately connected with roots, वि expresses (a) negation or privation, in which case it is used much in the same way as अ or निर्, i. e. it forms Bah. comp.; विधवा, व्यसुः &c.; (b) intensity, greatness; as विकराल; (c) variety, as विचित्र; (d) difference; as विलक्षण; (e) manifoldness, as विविध; (f) contrariety, opposition, as विलोम; (g) change, as विकार; (h) impropriety, as विजन्मन्. / (शब्दकल्पद्रुमे) विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कौतुकसर्वस्वे । २ । “कृतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रत्यूहतः ॥”)

05.छन्दोभिः - छन्दस् नपुं. 3'3 / छन्दस् n. [छन्दयति असुन्] 1 Wish, desire, fancy, will, pleasure; (गृहणीयात्) मूर्खं छन्दोऽनुवृत्तेन याथातथ्येन पण्डितम् Chāṇ.33. -2 Free will, free or wilful conduct. -3 Meaning, intention. -4 Fraud, trick, deceit. -5 The Vedas, the sacred text of the Vedic hymns; स च कुल-पतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता U.3.48; बहुलं छन्दसि frequently used by Pāṇini; प्रणवश्छन्दसामिव R.1.11; Y.1.143; Ms.4.95. -6 A metre; ऋक्छन्दसा आशास्ते Ś.4; गायत्री छन्दसामहम् Bg.10.35;13.4. -7 Metrical science, prosody; (regarded as one of the six Vedāṅgas or auxiliaries to the Vedas, the other five being शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त and ज्योतिष). -8 A metrical composition. ... मया काव्यानि तन्वता छन्दो विनिर्मितं तस्मिन् कृतः सर्वस्य संग्रहः Paṇāl.1.23.

हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः च एव

06.हेतुमद्भिः - हेतुमत् वि. अत्र नपुं. 3'3 / हेतु+मत् purposeful / हेतुमत् a. 1 Having a reason or cause. -2 Having the *hetu*. -m. An effect.

07.विनिश्चितैः - विनिश्चित वि. अत्र नपुं. 3'3 / विनिश्चि 5 U. To determine, resolve, ascertain; विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा U.1.35.

08. ब्रह्मसूत्रपदैः - ब्रह्मसूत्रपद नपुं. 3'3 / ब्रह्मविषये सूत्राणि ब्रह्मसूत्राणि /
ब्रह्मसूत्राणां पदानि ब्रह्मसूत्रपदानि /

a. ब्रह्मसूत्राणि the aphorisms of the Vedānta philosophy by Bādarāyaṇa;
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः Bg.13.4.

09. च - अव्ययम् and

10. एव - अव्ययम् only

बहुधा पृथक् गीतम्

11. बहुधा - अव्ययम् बहुधा ind. 1 In many ways, variously, diversely, multifariously; बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः R.10.26; ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोमिर्विविधैः पृथक् Bg.13.4. -2 In different forms or ways. -3 Frequently, repeatedly. -4 In various places or directions. (बहुधाकृ 1 to multiply. -2 to make public, divulge.)

12. पृथक् - अव्ययम् पृथक् ind. 1 Severally, separately, singly; शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् Bg.1.18; Ms.3.26;7.57. -2 Different, separate, distinct; सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः Bg.5.4;13.4; अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः Bhāg.11.11.28; रचिता पृथगर्थता गिराम् Ki.2.27. -3 Apart, aside, alone; इति च भवतो जायास्नेहात् पृथक्स्थितिभीरुता V.4.39. -4 Apart from, except, with the exception of, without; (with acc., instr., or abl.); पृथग् रामेण-रामात्- रामं वा

13. गीतम् - गै-धातोः क्त-वि. गीत sung / अत्र नपुं. 1'1 / गै गै शब्दे (to sing) भ्वादिः, ०१.१०६५ परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट्

तत् यत् च यादृक् च यद्विकारि यतः च

14. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

15. यादृक् - यादृश् वि. अत्र नपुं. 1'1 / यादृक्ष a. (-क्षी f.), -यादृश्, -यादृश a. (-शी f.)
What like, of which sort or nature; येषां तु यादृशं कर्म Ms. 1.42; तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद् विकारि यतश्च यत् Bg.13.3.

16. यद्विकारि - यद्विकारिन् वि. अत्र नपुं. 1'1 / यः विकारः अस्य अस्ति इति यद्विकारि /

a. (शब्दकल्पद्रुमे) विकारः, पुं, (वि + कृ + घञ् ।) प्रकृतेरन्यथाभावः । तत्पर्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया ४ । इत्यमरः ॥ विकृत्या ५ । इति भरतः ॥ (आपटे) विकारः 1 Change of form or nature, transformation, deviation from the natural state; cf. विकृति. -2 A change, alteration, a modification; प्रमथमुखविकारैः- हासयामास गूढम् Ku.7.95; नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः Pt.1.44; Ś.7. -3 Sickness, disease, malady; विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वाऽनारम्भः

प्रतीकारस्य Ś.4; Ku.2.48. -4 Change of mind or purpose; मूर्च्छन्त्यमी
विकाराः प्रायेणैश्वर्य- मतेषु Ś.5.18. -5 A feeling, an emotion;
विकारश्चैतन्यं भ्रम- यति च संमीलयति च U.1.35;3.25,36; Māl.1.30. -6
Agitation, excitement, perturbation; कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः
Ki.17.23. -7 Contortion, contraction (as of the features of the face);
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् Ku.7.95. -8 (In Sāñ. phil.) That which
is evolved from a previous source or Prakṛiti. / विकारिन् a. 1 Liable to
change, susceptible of emotions or impressions; भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा
विकारि च यौवनम् Māl.1.17. -2 Changing, modifying. -3 Spoiling,
corrupting.

17.यतः - यत्+तसिल् अव्ययम् from where, due to what

सः च यः यत्प्रभावः च

18.सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

19.यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

20.यत्प्रभावः - यत्प्रभाव वि. अत्र पुं. 1'1 / यः प्रभावः यस्य सः (बहुव्रीहिः) / अथवा
यस्मात् प्रभावात् यः सः (बहुव्रीहिः) /

a. प्रभावः - (आपटे) प्रभावः 1 Lustre, splendour, brilliance. -2 Dignity,
glory, majesty, grandeur, majestic lustre; प्रभाववानिव लक्ष्यते Ś1; अहो
प्रभावो महात्मनाम् K. -3 Strength, valour, power, efficacy; पूज्यते
यदपूज्योपि यदगम्योपि गम्यते । वन्द्यते यदवन्द्योपि स प्रभावो धनस्य
च ॥ Pt.1.7; जानपदः प्रतिपत्तिमानुत्साह- प्रभावयुक्तः Kau. A.1.9. -4
Regal power (one of the three Śaktis, q. v.). -5 A superhuman power
of faculty, miraculous power; अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः
। प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ Mb.3.24.8 (अनुभावो निश्चये
स्यात् प्रभावः शक्तितेजसोः' Viśva.); प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
R.2.41,62;3.40. -6 Magnanimity. / मन्येऽहम् प्रभावः = **influence** /
(शब्दकल्पद्रुमे) प्रभावः, पुं, (प्र + भू + घञ् ।) कोषदण्डजतेजः ।

तत् मे समासेन शृणु

21.तत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

22.मे - अस्मद् सर्व. 6'1 /

23.समासेन - समास वि. अत्र पुं./नपुं. 3'1 / सम्यक् सर्वशः वा आसः यस्य सः तत् वा
(बहुव्रीहिः) / समासः 1 Aggregation, union, composition. -2 Composition of
words, a compound; (the principal kinds of compounds are four :-- द्वन्द्व,
तत्पुरुष, बहुव्रीहि, and अव्ययीभाव q.v.). -3 Reconciliation, composition of
differences. -4 A collection, an assemblage; यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव

देवतानां समासः Ch. Up.6.4.7. -5 Whole, totality. -6 Contraction, conciseness, brevity; एष समासः । सर्वथा प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्यापुरम् Avimārakam 2; एष समासः, अद्यास्मि महासेनः Pratijñā.2. -7 Euphonic combination (संधि). -8 Completion, end; L. D. B. (समासेन, समासतः means 'in short', 'briefly', 'succinctly'; एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता Ms.2.25;3.20; इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः Bg.13.18; समासतः श्रूयताम् V.2.)

24. शृणु - श्रु-धातोः लोटि म.पु. एक. / श्रु श्रवणे (to hear, to listen) भ्वादिः, ०१.१०९२ परस्मैपदौ, सकर्मकः, अनिट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

यत् क्षेत्रम् ऋषिभिः विविधैः छन्दोभिः हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः च एव बहुधा पृथक् गीतम् That field which has been sung by seers in various ways, in various distinctive hymns, and also in the well-reasoned and conclusive words of the Brahma-sutras.

तत् यत् च यादृक् च यद्विकारि यतः च What that Field is and of what nature it is; why it modifies, whence and what;

सः च यः यत्प्रभावः च and who he (the Field-sensitizer) is; and of what nature He is;

तत् मे समासेन शृणु listen to [all] that from Me collectively.

छन्दोविश्लेषणम्

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च (८ अक्षराणि) “च यादृक्च” एतेषां मात्राः १-२-२

यद्विकारि यतश्च यत् (८ अक्षराणि) “यतश्च” एतेषां मात्राः १-२-१

स च यो यत्प्रभावश्च (८ अक्षराणि) “त्प्रभावश्च” एतेषां मात्राः १-२-२

तत्समासेन मे शृणु (८ अक्षराणि) “न मे शृ” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-३) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

ऋषिभिर्बहुधा गीतं (८ अक्षराणि) “हुधा गी” एतेषां मात्राः १-२-२

छन्दोभिर्विविधैः पृथक् (८ अक्षराणि) “विधैः पृ” एतेषां मात्राः १-२-१

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव (८ अक्षराणि) “पदैश्चै” एतेषां मात्राः १-२-२

हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः (८ अक्षराणि) “विनिश्चि” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-४) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) In both श्लोकौ together the only explicit word is शृणु. The पदच्छेदाः of the first line of श्लोकः (१३-३) is तत् क्षेत्रम् यत् च यादृक् च यद्विकारि यतः च यत्, the word यत् occurs twice. I thought it good to parse one यत् to be conjunctive of the श्लोकः

(१३-४). By that parsing, studying the two श्लोकौ together makes fluent phraseology and makes a better study.

लोकमान्य टिळक in गीतारहस्य treats both the श्लोकौ independently. He has translated यतः यत् as “what from what”. That also is good, provoking deliberation on cause-effect कार्यकारण interdependency between things and events.

At www.gitasupersite.iitk.ac.in/ they treat every श्लोकः separately by default, as per the methodology set by them for their compilation, not by any thought process.

I made a write-up and video already on श्लोकः (१३-३). But with parsing of the word यत् I am making this one with श्लोकौ (१३-३) + (१३-४) together.

(२) The word क्षेत्रम् is there right in the first श्लोकः of this अध्यायः. In its शब्दाभ्यासः study I had thought it adequate to just note down its general meaning ‘field’. But here श्रीकृष्णभगवान् is proposing to detail यत् च यादृक् च यद्विकारि यतः च and as is sung by the seers and also summarized in ब्रह्मसूत्रपदानि.

So, I thought I must look up this word both in शब्दकल्पद्रुमः and आपटे’s dictionary. I have detailed that in the शब्दाभ्यासः above.

(३) Whereas क्षेत्रम् is neuter नपुं., in the second line of the श्लोकः (१३-३) श्रीकृष्णभगवान् is proposing to also detail सः च यः यत्प्रभावः च, referring to a masculine पुं. entity. What is that entity ? By corollary from the श्लोकः (१३-१) should be the क्षेत्रज्ञः. Rather, it should be श्रीकृष्णभगवान् that क्षेत्रज्ञः, who is सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञः, who is certainly the influencer यत्प्रभावः.

(४) But a question for self-introspection also is whether our इदम् शरीरम् क्षेत्रम् should carry any influence प्रभावः whatsoever.

Comes to mind आत्मषट्कम् or निर्वाणषट्कम् of श्रीमच्छङ्कराचार्यः

मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि नाहम् नाहं न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे।

न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्॥

I am not मनः the mind, not बुद्धिः the intellect, not अहङ्कारः the survival instinct, neither चित्तम् the prompt, nor the intuition.

I am neither the श्रोत्रे ears, nor the जिह्वा tongue, neither the घ्राणम् the nose, nor the नेत्रे eyes.

I am neither the व्योम sky, nor the भूमिः earth, nor the तेजः light, nor the वायु wind.

Note, ears श्रोत्रे the organs sensing the sound शब्दः, which is the characteristic element तन्मात्रा of व्योमतत्त्वम् the sky. घ्राणम् the nose senses smell गन्धः, which is the characteristic element तन्मात्रा of भूमितत्त्वम् the earth. नेत्रे the eyes, the

organs of vision sense the form रूपम्, which is the characteristic element तन्मात्रा of तेजस्तत्त्वम् the light. जिह्वा the tongue senses the taste रसम् which is the characteristic element तन्मात्रा of जलतत्त्वम्.

So, the mention न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे, न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुः means my organs of sense ज्ञानेन्द्रियाणि stay unaffected by the senses, any effect of the elements, the पञ्चमहाभूतानि.

I am चिदानन्दरूपः, I am just the bliss, the शिवः, शिवः I am.

श्रीमच्छङ्कराचार्यः seems to say “I am not influenced nor do I influence, I am अप्रभावः” ! This simply is an experiential poetry and a guiding beacon for what state to attain.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/wfA9ucg7OJE>

=====

गीताभ्यासे १३-५ महाभूतान्यहङ्कारो + १३-६ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

पदच्छेदैः - महाभूतानि अहङ्कारः बुद्धिः अव्यक्तम् एव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥१३-५॥

पदच्छेदैः - इन्द्रियाणि दश एकम् च पञ्च च इन्द्रियगोचराः ॥१३-५॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

पदच्छेदैः - इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् सङ्घातः चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥१३-६॥

पदच्छेदैः - एतत् क्षेत्रम् समासेन सविकारम् उदाहृतम् ॥१३-६॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	एतत् क्षेत्रम्		समासेन	महाभूतानि अहङ्कारः बुद्धिः अव्यक्तम्	एव च		
1b				दश इन्द्रियाणि			
1c				एकम् च			
1d				पञ्च च इन्द्रियगोचराः			
1e				इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम्			

				सङ्घातः चेतना धृतिः			
2	(एतत् क्षेत्रम्)			सविकार म्		उदाहृत म्	

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

समासेन एतत् क्षेत्रम्

01. समासेन - समास वि. अत्र पुं./नपुं. 3'1 / सम्यक् सर्वशः वा आसः यस्य सः तत् वा (बहुव्रीहिः) / समासः 1 Aggregation, union, composition. -2 Composition of words, a compound; (the principal kinds of compounds are four :-- द्वन्द्व, तत्पुरुष, बहुव्रीहि, and अव्ययीभाव q.v.). -3 Reconciliation, composition of differences. -4 A collection, an assemblage; यद्विविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समासः Ch. Up.6.4.7. -5 Whole, totality. -6 Contraction, conciseness, brevity; एष समासः । सर्वथा प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्यापुरम् Avimārakam 2; एष समासः, अद्यास्मि महासेनः Pratijñā.2. -7 Euphonic combination (संधि). -8 Completion, end; L. D. B. (समासेन, समासतः means 'in short', 'briefly', 'succinctly'; एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता Ms.2.25;3.20; इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं जेयं चोक्तं समासतः Bg.13.18; समासतः श्रूयताम् V.2.)

02. एतत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

03. क्षेत्रम् - क्षेत्र field नपुं. 1'1 / (शब्दकल्पद्रुमे) क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः । (आपटे) क्षेत्रम् [क्षि-ष्ट्रन्] A field, ground, soil; चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः Mu.1.3. -2 Landed property, land. -3 Place, abode, region, repository; कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् Pt.1.191; Bh.1.77; Me.16. -4 A sacred spot, a place of pilgrimage; क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः Me.50; Bg.1.1. -5 An enclosed spot of ground, portion or space, superficies, circuit. -6 Fertile soil. -7 Place of origin; Bhāg.2.6.1. -8 A wife; अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् Ś.1; Ms.3.175; वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा ... क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् Kau. A.1.17. -9 The sphere of action, the body (regarded as the field of the working of the soul); योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् Ku.6.77; Bg.13.1,2,3.

महाभूतानि अहङ्कारः बुद्धिः अव्यक्तम् एव च

04. महाभूतानि - महाभूत वि. अत्र नपुं. 1'3 / महत् भूतम् इति महाभूतम् / great creation /

- a. महत् - महत् *a.* [मह-अति] (compar. महीयस्; superl. महिष्ठ; nom. महान्, महान्तौ, महान्तः; acc. pl. महतः) 1 Great, big, large, huge, vast; महान् सिंहः, व्याघ्रः &c. -2 Ample, copious, abundant, many, numerous; महाजनः, महान् द्रव्यराशिः. -3 Long, extended, extensive; महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुः; so महती कथा, महानध्वा. -4 Strong, powerful, mighty; as महान् वीरः. -5 Violent, intense, excessive; महती शिरोवेदना, महती पिपासा. -6 Gross, thick, dense; महानन्धकारः. -7 Important, weighty, momentous; महत्कार्यमुपस्थितम्, महती वार्ता. -8 High, lofty, eminent, distinguished, noble; महत्कुलम्, महाञ्जनः. -9 Loud; महान् घोषः-ध्वनिः. -10 Early or late; महति प्रत्यूषे 'early in the morning'; महत्यपराहणे 'late in the afternoon'. -11 High; महाघ्न. -*m.* 1 A camel. -2 An epithet of Śiva. -3 (In Sāñ. phil.) The great principle, the intellect (distinguished from मनस्), the second of the twenty-five elements or *tattvas* recognized by the Sāñkhyas; Ms.1.15;12.14; महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त Sāñ. K.3,8,22 &c. -4 The superior of a monastery. -*n.* 1 Greatness, infiniteness, numerousness. -2 Kingdom, dominion; 'महद्राज्यविशालयोः' Viśva; इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुः Mb.5.129.26. -3 Sacred knowledge. -4 The Supreme Being (परमात्मा); बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् Mb.12.204.10. -*ind.* Greatly, excessively, very much, exceedingly; त्रैलोक्योद्वेगदं महत् Rām.6.111.48. (Note : महत् as the first member of a Tatpuruṣa compound and a few other cases, remains unchanged, while in Karmadhāraya and Bahuvrīhi comp. it is changed to महा)
- b. भूत - भूत *p. p.* [भू-क्त] 1 Become, being, existing. -2 Produced, formed. -3 Actually being, really happened, true; भूताश्चार्था विरुद्ध्यन्ति देशकालविरोधिताः Rām.5.30.37. -4 Right, proper, fit; अभूतेनापवादेन कीर्ती निपतितामिव Rām.5.15.34; भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः R.10.33. -5 Past, gone. -6 Obtained. -7 Mixed or joined with. -8 Being like, similar, (see भू); मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते Ki.3.39. -तः 1 A son, child. -2 An epithet of Śiva. -3 The fourteenth day of the dark half of a lunar month (also भूता). -4 A great devotee. -5 N. of a priest of the gods. -6 The dark fortnight of a month (कृष्णपक्ष). -7 see भूतगण. -तम् 1 Any being (human, divine or even inanimate); इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् Ku.4.45; Pt.2.87. -2 A living being, an animal, a

creature; क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते Bg.15.16; भूतेषु किं च करुणां बहुली- करोति Bv.1.122; U.4.6. -3 A spirit, ghost, an imp, a devil (*m.* also in these senses); ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् Rām.7.66.3. -4 An element; (they are five, *i. e.* पृथ्वी, अप्, तेजस्, वायु, and आकाश); तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना R.1.29.

05.अहङ्कारः - अहङ्कार conscience, consciousness पुं. 1'1 / अहङ्कारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं + कृ + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः २ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥

06.बुद्धिः - बुद्धि intellect स्त्री. 1'1 /

07.अव्यक्तम् - अव्यक्त वि. अत्र नपुं. 1'1 / न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् (नञ्-तत्पुरुषः) / व्यक्त (वि + अञ्ज + क्त) / अव्यक्त ततो नञ्समासः । अतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः / अव्यक्त *a.* 1 Indistinct, not manifest or apparent, inarticulate; °वर्ण indistinct accents; Ś.7.17; फलमव्यक्तमब्रवीत्. -2 Invisible, imperceptible. -3 Undetermined; अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम् Bg.2.25;8.20. -4 Undeveloped, uncreated. -5 (In alg.) Unknown (as a quantity or number). -क्तः 1 N. of Viṣṇu. -2 N. of Śiva. -3 Cupid. -4 Primary matter which has not yet entered into real existence. -5 A fool. -6 N. of an Upaniṣad. -क्तम् (In Vedānta Phil.) 1 The Supreme Being or Universal Spirit, Brahman. -2 Spiritual ignorance. -3 The subtle body. -4 The state of sleep (सुषुप्त्यवस्था). -5 (In Sāñ. Phil.) The primary germ of nature (सर्वकारण), the primordial element or productive principle from which all the phenomena of the material world are developed; बुद्धेरिव अव्यक्तमुदाहरन्ति R.13.60; महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः Kath., Sāñ. K.2.10,14.16.58. -6 The Soul. -7 Nature. अव्यक्तः शंकरे विष्णौ क्लीबे तु महदादिके । परमात्मन्यात्मनि च त्रिषु स्यादस्फुटे....Nm

08.एव - अव्ययम् only

09.च - अव्ययम् and

दश इन्द्रियाणि

10.दश - दशन् ten वि. अत्र नपुं. 1'3 /

11.इन्द्रियाणि - इन्द्रिय organ नपुं. 1'3 / इन्द्रियं, क्ली, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण ईश्वरेण सृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्मसाधनम् । तत्पर्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ । इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा । कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५ कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १

पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि । मनः १ बुद्धिः २
 अहङ्कारः ३ चित्तं ४ ॥ मनस्तावदिन्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः
 चतुर्दशेन्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् । त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः ।
 रसनायाः प्रचेताः घ्राणस्याश्विनौ । वाचो वह्निः । हस्तस्य इन्द्रः । पादस्य विष्णुः ।
 पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः । मनसश्चन्द्रः । बुद्धेश्चतुर्मुखः । अहङ्कारस्य
 शङ्करः । चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते । पृथिव्या इन्द्रियं घ्राणं ।
 जलस्य जिह्वा । तेजसश्चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः । (अथ बुद्धेर्ब्रह्मा ।
 अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
 रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः । हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः ।
 पायोर्मित्रं । प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ॥)

एकम् च

12. एकम् - एक one सर्व./वि. अत्र नपुं. 1'1 / मनस्तावदिन्द्रियाणां नियामकम् तत्
 एकम् ।

पञ्च च इन्द्रियगोचराः

13. पञ्च - five पञ्च, [न] त्रि, संख्याविशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥

14. इन्द्रियगोचराः - इन्द्रियगोचर वि. अत्र पुं. 1'3 /

- a. (शब्दकल्पद्रुमे) गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् । गो + चर +
 “गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।” ३ । ३ । ११९ । इति निपातनात्
 साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १ । ५
 । ८ ॥ (यथा भाषापरिच्छेदे “घ्राणस्य गोचरो गन्धः ॥” * ॥
 गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरणस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । यथा
 च भारविः । ४ । १० । “उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरादपारयन्तः पतितुञ्जवेन
 गाम् ॥” गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर् + पचाद्यच् ।
 इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः । (आपटे-शब्दकोशे) गोचर a. perceptible to the
 senses. (-गोचरः) 1 the range of cattle, pasturage; उपारताः
 पश्चिमरात्रिगोचरात् Ki.4.10. -2 (a) a district, department, province,
 sphere. (b) an abode, dwelling-place, a place of resort; Śi.1.21;
 Ms.10.39. -3 range of the organs of sense, an object of sense;
 श्रवणगोचरे तिष्ठ be within ear-shot; नयनगोचरं या to become visible.
 -4 scope, range, in general

इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् सङ्घातः चेतना धृतिः

15. इच्छा - wish, desire स्त्री. 1'1 /

16. द्वेषः - hatred पुं. 1'1 /

17. सुखम् - happiness नपुं. 1'1 /

18. दुःखम् - sorrow, grief नपुं. 1'1 /

19. सङ्घातः - पुं. 1'1 / संघातः 1 Union, combination, an association; त्वक् च मांसं तथाऽस्थीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चमम् । इत्येतदिह संघातम् Mb.12.184.20. -2 A multitude, an **assemblage**, a collection / (शब्दकल्पद्रुमे) सङ्घातः, पुं, (सं + हन + घञ् ।) समूहः । (यथा, कुमारे । ५ । ५५ । “न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तृषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”) नरकभेदः । इत्यमरः ॥ हननम् । इति मेदिनी । (निविडसंयोगः । यथा, कुमारे । २ । ११ । “द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः । व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”) कफः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाटके गतिविशेषः । इति केचित् ॥
20. चेतना - स्त्री. 1'1 / चेतना 1 Sense, consciousness; चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः R. G.; U.3.31; Māl.9.12; R.12.74; चेतनां प्रतिपद्यते regains one's consciousness. -2 Understanding, intelligence; पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना R.17.1; ... शास्ताखानोऽल्प- चेतनः Śiva. B.29.9. -3 Life, vitality, animation; Bg.13.6. -4 Wisdom, reflection.
21. धृतिः - स्त्री. 1'1 / धृतिः *f.* [धृ-क्तिन्] 1 Taking, holding, seizing. -2 Having, possessing. -3 Maintaining, supporting. -4 Firmness; steadiness, constancy. -5 Fortitude, energy, resolution, courage, self-command. भज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकाम् N.4.105; Bg.16.3
- (एतत् क्षेत्रम्) सविकारम् उदाहृतम्
22. सविकारम् - सविकार वि. अत्र नपुं. 1'1 / विकारेण सह इति सविकारम् / विकारः 1 Change of form or nature, transformation, deviation from the natural state; cf. विकृति. -2 A change, alteration, a modification; प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् Ku.7.95; नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः Pt.1.44
23. उदाहृतम् - उदाह-धातोः क्त-वि. उदाहृत / अत्र नपुं. 1'1 / उदाहृत *p. p.* 1 Said, uttered; तत्तामसमुदाहृतम् Bg. 17.19. -2 Named, **called**; श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः Bk.1.1. -3 Illustrated. -4 Stipulated / उदाह *udāhr* 1 P. 1 To relate, narrate, declare, announce. -2 To say, speak, utter; उदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः Ki.1.27; Mk.9.4; Pt.2.; चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति M.2; Māl.1; त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति V.4.11; mutter, repeat; धर्माक्षराणि Mk.8. -3 To cite as an instance or illustration, illustrate; त्वमुदाह्रियस्व कथमन्यथा जनैः Śi.15.29

अन्वयार्थः Overall Meaning

समासेन एतत् क्षेत्रम् this field briefly (comprises of)
 महाभूतानि अहङ्कारः बुद्धिः अव्यक्तम् एव च the five great fundamentals (earth, fire, air, water and ether), personality, intellect, the mysterious life force,
 दश इन्द्रियाणि the ten organs of perception and action,
 एकम् च the mind

पञ्च च इन्द्रियगोचराः and the five domains of sensation

इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् सङ्घातः चेतना धृतिः Desire, repulsion, happiness, sorrow, the aggregate (of body and organs), sentience, fortitude

(एतत् क्षेत्रम्) सविकारम् उदाहृतम् This field is said to be susceptible to modifications, alterations.

छन्दोविश्लेषणम्

महाभूतान्यहङ्कारो (८ अक्षराणि) “न्यहङ्का” एतेषां मात्राः १-२-२

बुद्धिरव्यक्तमेव च (८ अक्षराणि) “क्तमेव” एतेषां मात्राः १-२-१

इन्द्रियाणि दशैकं च (८ अक्षराणि) “दशैकं” एतेषां मात्राः १-२-२

पञ्च चेन्द्रियगोचराः (८ अक्षराणि) “यगोच” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-५) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं (८ अक्षराणि) “सुखं दुः” एतेषां मात्राः १-२-२

सङ्घातश्चेतना धृतिः (८ अक्षराणि) “तना धृ” एतेषां मात्राः १-२-१

एतत्क्षेत्रं समासेन (८ अक्षराणि) “समासे” एतेषां मात्राः १-२-२

सविकारमुदाहृतम् (८ अक्षराणि) “मुदाहृ” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-६) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) Enumerated here are 31 constituents of एतत् क्षेत्रम्. महाभूतानि (5) अहङ्कारः बुद्धिः अव्यक्तम् (3) दश इन्द्रियाणि (10) एकम् i.e. मनः (1) पञ्च इन्द्रियगोचराः (5) इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् सङ्घातः चेतना धृतिः (7).

(२) Actually it becomes interesting to make a tabulation as below

अनुक्र.	महाभूतम्	तन्मात्रा	इन्द्रियगोचरः	ज्ञानेन्द्रियम्
1	खम्	शब्दः	शब्दः	श्रोत्रम्
2	वायुः	स्पर्शः	स्पर्शः	त्वक्
3	तेजः	रूपम्	रूपम्	चक्षुः
4	आपः	रसः	रसः	रसना
5	पृथिवी	गन्धः	गन्धः	घ्राणम्

Note, though तन्मात्राः and इन्द्रियगोचराः are the same, तन्मात्रा is the elemental attribute of the महाभूतम्, इन्द्रियगोचरः is the signal or perception of the तन्मात्रा, which is perceived by the ज्ञानेन्द्रियम्.

(३) Thinking of signals i.e. sensations, one wonders what the design of इदम् शरीरम् क्षेत्रम् is, that it has the capability not only of parallel processing of multitudes of signals, but it does filtering of the signals by preconceived choice of इच्छा or द्वेषः to like or dislike, to accept or not to accept, based on previous experience of similar signals having resulted in सुखम् or दुःखम्. In fact I have seen babies disliking certain things intuitively, even though there is no previous experience.

(४) Philosophically, the advocacy is that इदम् क्षेत्रम्, though सविकारम् susceptible to modifications, alterations, be so cultivated by बुद्धिः, चेतना and धृतिः, that it is not perturbed by इच्छा द्वेषः सुखम् दुःखम् also सङ्घातः. One way, it is good that it is susceptible to alterations, so that it can be cultivated to progress positively.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/KggbhhXG0EY>

=====

गीताभ्यासे (१३-७ अमानित्वमदम्भित्वम्)-तः (१३-११ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्)

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

पदच्छेदैः - अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ १३-७ ॥

पदच्छेदैः - आचार्य-उपासनम् शौचम् स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः ॥ १३-७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

पदच्छेदैः - इन्द्रिय-अर्थेषु वैराग्यम् अन्-अहङ्कारः एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ १३-८ ॥

पदच्छेदैः - जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोष-अनुदर्शनम् ॥ १३-८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

पदच्छेदैः - असक्तिः अन्-अभिष्वङ्गः पुत्रदारगृह-आदिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १३-९ ॥

पदच्छेदैः - नित्यम् च समचित्तत्वम् इष्ट-अनिष्ट-उपपत्तिषु ॥ १३-९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

पदच्छेदैः - मयि च अन्-अन्ययोगेन भक्तिः अव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १३-१० ॥

पदच्छेदैः - विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिः जनसंसदि ॥ १३-१० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

पदच्छेदैः - अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् तत्त्वज्ञान-अर्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १३-११ ॥

पदच्छेदैः - एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् अज्ञानम् यत् अतः अन्यथा ॥ १३-११ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम्						

	आचार्योपा सनम् शौचम् स्थैर्यम् आत्मविनि ग्रहः						
1b	वैराग्यम्		इन्द्रियार्थेषु				
1c	अनहङ्कार :				एव च		
1d	जन्ममृत्यु जराव्याधि दुःखदोषानु दर्शनम् असक्तिः						
1e	अनभिष्व ङ्गः		पुत्रदारगृहा दिषु				
1f	नित्यम् समचित्तत्व म्		इष्टानिष्टो पपत्तिषु		च		
1g	अव्यभिचा रिणी भक्तिः		मयि अनन्ययोगे न		च		
1h	विविक्तदे शसेवित्वम्						
1i	अरतिः		जनसंसदि				
1j	अध्यात्म ज्ञाननित्य त्वम्						

	तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्						
1k	एतत्			ज्ञानम्	इति	प्रोक्तम्	
2a	यत्		अतः	अन्यथा			
2b	(तत्)			अज्ञानम्			
(1b), (1e), (1f), (1g), (1i) are phrases because they contain only interrelated words. The word एतत् in (1k) summarizes all the words and phrases in (1a) to (1j).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम् आचार्योपासनम् शौचम् स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः

01. अमानित्वम् - अमानित्व नपुं. 1'1 / न मानित्वम् इति अमानित्वम् (नञ्-तत्पुरुषः) / मानिता, मानित्वम् 1 Haughtiness, pride. -2 Honouring, respect. -3 Being respected or honoured.
02. अदम्भित्वम् - अदम्भित्व नपुं. 1'1 / न दम्भित्वम् इति अदम्भित्वम् (नञ्-तत्पुरुषः) / दम्भिन् *a.* [दम्भ्-णिनि] 1 Wicked, proud. -2 Hypocritical. -*m.* A hypocrite, an impostor
03. अहिंसा - अहिंसा स्त्री. 1'1 / न हिंसा इति अहिंसा (नञ्-तत्पुरुषः) / अहिंसा - Harmlessness, abstaining from killing or giving pain to others in thought, word or deed; as अहिंसा परमो धर्मः, अहिंसा समता तुष्टिः Bg.10.5
04. क्षान्तिः - क्षान्ति स्त्री. 1'1 / क्षान्तिः *f.* [क्षम्-भावे क्तिन्] - Patience, forbearance, forgiveness; क्षान्तिश्चेद्वचनेन किम् Bh.2.21; अहिंसा क्षान्तिरार्जवम् Bg.13.7
05. आर्जवम् - आर्जव नपुं. 1'1 / आर्जवम् [ऋजोर्भावः अण्] 1 Straightness; दूरं यात्युदरं च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति S. D. -2 **Straightforwardness**, rectitude of conduct, uprightness, honesty, sincerity, open-heartedness; आर्जवं कुटिलेषु न नीतिः; अहिंसा क्षान्तिरार्जवं Bg.13.7;16.1;17.4;18.42. क्षेत्रमार्जवस्य K.45; Bh.2.22. -3 Simplicity, humility; कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे Ki.4.13; Mv.5.46. -4 Front (Loc. आर्जवे straight in the front); देवदत्तस्यार्जवे ŚB. on MS.1.1.15
06. आचार्योपासनम् - आचार्योपासन नपुं. 1'1 / आचार्यस्य उपासनम् इति आचार्योपासनम् /
 - a. आचार्यस्य - आचार्य वि. अत्र पुं. 6'1 / आचार्यः [आ-चर्-ण्यत् P.III.1.100 Vār. Kāś.] 1 A teacher or preceptor (in general). -2 A spiritual guide

or preceptor, holy teacher (one who invests a boy with the sacred thread, instructs him in the Vedas &c.); उपनीय तु यः शिष्यम् वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते Ms.2.140; cf. also आचिनोति च शास्त्रार्थं आचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्तु स आचार्य इति स्मृतः ॥

- b. उपासनम्, उपासना 1 Service, serving, attendance, waiting upon; शीलं खलोपासनात् (विनश्यति); उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते N.1.34; Pt.1.169; Ms.3.107; Bg.13.7; Y.3.156; Bh.2.42. -2 Engaging in, being intent on, performing; संगीत° Mk.6; सन्ध्या° Ms.2.69. -3 Worship, respect, adoration.

07. शौचम् [शुचेर्भावः अण्] 1 Purity, clearness; काके शौचं द्यूतकारे च सत्यम् Pt.1.147. -2 Purification from personal defilement caused by voiding excrement, but particularly by the death of a relative; अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः । तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्ताऽस्मि भार्गव ॥ Mb. 5.178.60. -3 Cleansing, purifying. -4 Voiding of excrement. -5 Uprightness, honesty.

08. स्थैर्यम् [स्थिरस्य भावः ष्यञ्] 1 Firmness, stability, fixity, steadiness. -2 Continuance. -3 Firmness of mind, resolution, constancy; अमानित्वं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः Bg. 13.7.

09. आत्मविनिग्रहः - आत्मनः विनिग्रहः इति आत्मविनिग्रहः (षष्ठी-तत्पुरुषः)

- a. आत्मनः - आत्मन् self, soul पुं. 6'1 /

- b. विनिग्रहः Restraining, curbing, subduing; Bg. 13.7

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्

10. इन्द्रियार्थेषु - इन्द्रियार्थं पुं. 7'3 / इन्द्रियस्य अर्थः इन्द्रियार्थः (षष्ठी-तत्पुरुषः)

- a. इन्द्रियार्थः 1 an object of sense; these objects are:- रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी Ak.; इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वैषौ व्यवस्थितौ Bg.3.34; Bh.3.5.8; R.14.25. -2 anything exciting these senses.

11. वैराग्यम् [विरागस्य भावः ष्यञ्] 1 Absence of worldly desires or passions, indifference to the world, asceticism; अभ्यासेन च कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते Bg.6.35;13.8. -2 Dissatisfaction, displeasure, discontent; कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः R.17.55. -3 Aversion, dislike

अनहङ्कारः एव च

12. अनहङ्कारः - न अहङ्कारः इति अनहङ्कारः (नञ्-तत्पुरुषः) /

- a. अहङ्कारः 1 egotism, sense of self, self-love considered as an अविद्या or spiritual ignorance in Vedānta Phil.; निर्ममो निरहङ्कारः ...स

शान्तिमधिगच्छति Bg.2.71,7.4; Ms.1.14; Y.3.177. -2 pride, self-consciousness, self-conceit, haughtiness. -3 (in Sāñ. Phil.) the third of the eight producers or elements of creation, *i. e.* the conceit or conception of individuality, one of the 25 elements; Sāñ. K.22,24,25

13. एव - अव्ययम् only

14. च - अव्ययम् and

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्

15. जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् - जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषाणाम् अनुदर्शनम् / जन्म मृत्युः जरा व्याधिः दुःखम् एते दोषाः
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषाः / तेषाम् अनुदर्शनम्
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् /

- a. जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषाः - the negativities implicit in birth, death, aging, illness, griefs
- b. अनुदर्शनम् - Inspection, survey; उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने Rām.; consideration, regard; जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् Bg.13.8 perception

असक्तिः

16. असक्तिः - न सक्तिः इति असक्तिः (नञ्-तत्पुरुषः) / असक्तिः *f.* being detached from worldly feelings or passions; असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु Bg.13.9.

पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वङ्गः

17. पुत्रदारगृहादिषु - पुत्रदारगृहादि वि. पुं./नपुं. 7'3 / पुत्रः दारः गृहम् एते आदौ येषाम् ते पुत्रदारगृहादयः (बहुव्रीहिः) /

- a. पुत्रः son पुं. 1'1 /
- b. दारः - 1 A rent, gap, cleft, hole. -2 A ploughed field. -राः [दारयन्ति (भ्रातृन्) इति दाराः; cf P.III.3.20. Vārt.] -*m.* (pl.) A wife; एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् Ku.6.63; दशरथदारानधिष्ठाय वसिष्ठः प्राप्तः U.4.

18. अनभिष्वङ्गः - न अभिष्वङ्गः इति अनभिष्वङ्गः (नञ्-तत्पुरुषः) / अभिष्वङ्गः [स्वञ्ज्-घञ्] 1 Contact; सर्वदोषानभिष्वङ्गादा- म्नायसमतां गताः Mv.1.38. -2 Intense attachment, love, affection; विद्यास्वभिष्वङ्गः Dk.155; अहो अभिष्वङ्गः Māl.1; काम° *ibid.* असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु Bg.13.9.

इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यम् समचित्तत्वम् च

19. इष्टानिष्टोपपत्तिषु - इष्टानिष्टोपपत्ति स्त्री. 7'3 / इष्टं च अनिष्टं च इष्टानिष्टे (इतरेतर-द्वन्द्वः) / तयोः उपपत्तिः इष्टानिष्टोपपत्तिः (षष्ठी-तत्पुरुषः) /

- a. इष्ट *p. p.* [इष् इच्छायां कर्मणि क्त] 1 Wished, desired, longed for, wished for; उपपन्नो गुणैरिष्टैः Nala.1.1. -2 Beloved, agreeable, liked, favourite, dear; °आत्मजः Mu.2.8 fond of sons. -3 Worshipped, revered. -4 Respected. -5 Approved, regarded as good. -6

Desirable

- b. उपपत्तिः *f.* **Happening**, occurring, becoming visible, appearance, production, birth; अथोपपत्तिं छलनापरोऽपराम् Śi.1.69 (जन्म); इष्टानिष्टोपपत्तिषु Bg.13.9

20. नित्यम् - नित्य वि. अत्र नपुं. 1'1 / नित्य *a.* [नियमेन नियतं वा भवं नि-त्य-प्; cf. P.IV.2.104. Vārt.] 1 (*a.*) **Continual**, perpetual, constant, everlasting, eternal, uninterrupted; यथा त्वमसि दुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः Rām.7.37.8; यदि नित्यमनित्येन लभ्यते H.1.48; नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः Me. (regarded by Malli. as an interpolation); Ms.2.206. (*b.*) Imperishable, indestructible; पृथिवी द्विविधा नित्याऽनित्या च Tarka K. -2 Invariable, regular, fixed, not optional, regularly prescribed (opp. काम्य). -3 Necessary, obligatory, essential. -4 Ordinary, usual (opp. नौमितिक). -5 (At the end of comp.) Constantly dwelling in, perpetually engaged in or busy with

21. समचित्तत्वम् - समचित्तत्व equanimity नपुं. 1'1 / समं चित्तम् इति समचित्तम् (कर्मधारयः) / समचित्तम् इति भावः वृत्तिः वा समचित्तत्वम् /

मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः च

22. मयि - अस्मद् सर्व. 7'1 /

23. अनन्ययोगेन - अनन्ययोग पुं. 3'1 / न अन्यः यस्मै सः अनन्यः (बहुव्रीहिः) / अनन्यस्य योगः अनन्ययोगः (षष्ठी-तत्पुरुषः)

24. अव्यभिचारिणी - अव्यभिचारिन् वि. अत्र स्त्री. 1'1 / न व्यभिचारिणी इति अव्यभिचारिणी (नञ्-तत्पुरुषः) / व्यभिचारः अस्याः अस्तीति व्यभिचारिणी / व्यभिचारः vyabhicāram, व्यभीचारः vyabhīcārah 1 Going away from, deviation, leaving the right course, following improper courses; मन्त्रज्ञमव्यसनिनं व्यभिचारववर्जितम् H.3.16; मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते Bg.14.26; -2 Transgression, violation; व्यभिचारेण वर्णानाम् (... जायन्ते वर्णसंकराः) Ms.10.24

25. भक्तिः - भक्ति devotion स्त्री. 1'1 /

विविक्तदेशसेवित्वम्

26. विविक्तदेशसेवित्वम् - विविक्तदेशसेवित्व नपुं. 1'1 / विविक्तः देशः विविक्तदेशः / विविक्तदेशस्य सेवनस्य भावः वृत्तिः वा विविक्तदेशसेवित्वम् /

- a. विविक्तः - विविज्-धातोः क्त-वि. विविक्त / अत्र पुं. 1'1 / विविक्त *p. p.* 1 Separated, detached, disjoined, abstracted; अपश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि Mb. 3.198.5; विविक्तवर्णभरणा Ki.14.3. -2 **Lonely**, solitary, retired, sequestered; विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि Bg.13.10
- b. देशः - place पुं. 1'1 /
- c. सेवनम् - [सिक्-सेव्-ल्युट्] 1 The act of serving, service, attendance upon, worship; पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन R.18.30; Pt.1.11. -2 Following, practising, employing; इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापान् संयान्ति संसारानवद्वांसो नराधमाः ॥ Ms.12.52. -3 Using, **enjoying**

जनसंसदि अरतिः

27. जनसंसदि - जनसंसद् स्त्री. 7'1 / जनानां संसद् जनसंसद् (षष्ठी-तत्पुरुषः) /

- a. जनानाम् - जन person, people पुं. 6'3 /
- b. संसद् - assembly स्त्री. 1'1 /

28. अरतिः - अरति स्त्री. 1'1 / न रतिः इति अरतिः (नञ्-तत्पुरुषः) / रतिः *f.*

[रम्-क्तिन्] 1 Pleasure, delight, satisfaction, joy; अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते Ś.2.1. -2 Fondness for, devotion or attachment to, pleasure in (with loc.) प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता Mb.3.112.11; पापे रतिं मा कृथाः Bh.2.77; स्वयोषिति रतिः 2.62; R.1.23; Ku.5.65. -3 Love, **affection**; S. D. thus defines it; रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् 207; cf. 206 also; (it is the Sthāyibhāva of the *rasa* called शृङ्गार q. v.) ससत्त्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि Ki.15.27

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्

29. अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् - अध्यात्मस्य ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानम् / अध्यात्मज्ञानस्य नित्यत्वम् अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् /

- a. अध्यात्मम् - अध्यात्म spirituality नपुं. 1'1 /
- b. ज्ञानम् - knowledge नपुं. 1'1 /
- c. नित्यता नित्यत्वम् 1 Invariableness, constancy, **continuance**, eternity, perpetuity. -2 Necessity. -3 Perseverance.

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्

30. तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् - तत्त्वस्य ज्ञानम् तत्त्वज्ञानम् / तत्त्वज्ञानस्य अर्थः तत्त्वज्ञानार्थः / तत्त्वज्ञानार्थस्य दर्शनम् तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्

- a. तत्त्वम् - तत्त्वम् tattvam (Sometimes written as तत्त्वम्) 1 True state or condition, fact; वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती Ś.1. 23. -2 Truth, reality; न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते Bg.9.24. -3

True or essential nature; संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् Bg.18.1;3.28; Ms.1.3;3.96; 5.42. -4 The real nature of the human soul or the material world as being identical with the Supreme Spirit pervading the universe. -5 A true or first principle. -6 An element, a primary substance; तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन, ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् Bk.1.18. -7 The mind. -8 Sum and substance. -9 Slow time in music. -10 An element or elementary property. -11 The Supreme Being. -12 A kind of dance. -13 The three qualities or constituents of everything in nature (सत्त्व, रजस् and तमस्). -14 The body; तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथाविधम् Mb.12.267.9.

- b. तत्त्वज्ञानम् - 1 knowledge of the truth. -2 a thorough knowledge of the principles of a science. -3 philosophy.
- c. अर्थः - अर्थः arthah [In some of its senses from अर्थ; in others from ऋ-थन् Un.2.4; अर्थते ह्यसौ अर्थिभिः Nir.] 1 Object, purpose, end and aim; wish, desire; ज्ञातार्थो ज्ञातसंबन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते, सिद्धं, °परिपन्थी Mu.5; °वशात् 5.8; स्मर्तव्योऽस्मि सत्यर्थे Dk.117 if it be necessary; Y.2.46; M.4.6; oft. used in this sense as the last member of compounds and translated by 'for', 'intended for', 'for the sake of', 'on account of', 'on behalf of', and used like an adj. to qualify nouns; अर्थेन तु नित्य- समासो विशेष्यनिघ्नता च Vārt.; सन्तानार्थाय विधये R.1.34; तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम् (धेनुम्) 2.16; द्विजार्था यवागूः Sk.; यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र Bg.3.9. It mostly occurs in this sense as अर्थम्, अर्थे or अर्थाय and has an adverbial force; (a) किमर्थम् for what purpose, why; यदर्थम् for whom or which; वेलोपलक्षणार्थम् Ś.4; तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान्दार्थ- मादरः Ku.6.13; (b) परार्थं प्राज्ञ उत्सृजेत् H.1.41; गवार्थं ब्राह्मणार्थं च Pt.1.420; मदर्थं त्यक्तजीविताः Bg.1.9; (c) सुखार्थाय Pt.4.18; प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः Nala.13.19; ऋतुपर्णस्य चार्थाय 23.9. -2 Cause, motive, reason, ground, means; अलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः R.2.55 means or cause; अतोऽर्थात् Ms.2.213. -3 Meaning, sense, signification, import; अर्थ is of 3 kinds:--वाच्य or expressed, लक्ष्य or indicated (secondary), and व्यङ्ग्य or suggested; तददोषौ शब्दार्थौ K. P.1; अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः S. D.2; वागर्थविव R.1.1; अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित् 3.21. -4 A thing, object, substance; लक्ष्मणोऽर्थं ततः श्रुत्वा Rām.7.46.18; अर्थो हि कन्या परकीय एव Ś.4.22; that which can be perceived by the senses, an

object of sense; इन्द्रियं H.1.146; Ku.7.71; R.2.51; न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुः Nir.; इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः Kath. (the objects of sense are five : रूप, रस, गन्ध, स्पर्श and शब्द); शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः Bhāg.11.22.16. -5 (a) An affair, business, matter, work; प्राक् प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽ- इगराजाय Ve.3; अर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव Ku.3.18; अर्थोऽर्था- नुबन्धी Dk.67; सङ्गीतार्थः Me.66 business of singing *i. e.* musical concert (apparatus of singing); सन्देशार्थः Me. 5 matters of message, *i. e.* messages; (b) Interest, object; स्वार्थसाधनतत्परः Ms.4.196; द्वयमेवार्थसाधनम् R.1. 19;2.21; दुरापेऽर्थे 1.72; सर्वार्थचिन्तकः Ms.7.121; माल- विकायां न मे कश्चिदर्थः M.3 I have no interest in M. (c) Subject-matter, contents (as of letters &c.); त्वामव- गतार्थं करिष्यति Mu.1 will acquaint you with the matter; उत्तरोऽयं लेखार्थः *ibid.*; तेन हि अस्य गृहीतार्था भवामि V.2 if so I should know its contents; ननु परिगृहीतार्थोऽस्मि कृतो भवता V.5; तया भवतोऽविनयमन्तरेण परिगृहीतार्था कृता देवी M.4 made acquainted with; त्वया गृहीतार्थया अत्रभवती कथं न वारिता 3; अगृहीतार्थे आवाम् Ś.6; इति पौरान् गृहीतार्थान् कृत्वा *ibid.* -6 Wealth, riches, property, money (said to be of 3 kinds : शुक्ल honestly got; शबल got by more or less doubtful means, and कृष्ण dishonestly got;) त्यागाय संभृतार्थानाम् R.1.7; धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः Pt.1.163; अर्थानामर्जने दुःखम् *ibid.*; सस्यार्थास्तस्य मित्राणि1.3; तेषामर्थं नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् Ms.7.62. -7 Attainment of riches or worldly prosperity, regarded as one of the four ends of human existence, the other three being धर्म, काम and मोक्ष; with अर्थ and काम, धर्म forms the well-known triad; cf. Ku.5.38; अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः R.1.25. -8 (a) Use, **advantage**, profit, good; तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः R.1.29 for the good of others; अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा Ms.8.24 good and evil; क्षेत्रिणामर्थः 9.52; यावानर्थ उदपाने सर्वतः सांप्लुतोदके Bg.2.46; also व्यर्थ, निरर्थक q. v. (b) Use, want, need, concern, with instr.; कोऽर्थः पुत्रेण जातेन Pt.1 what is the use of a son being born; कश्च तेनार्थः Dk.59; कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः Pt.2.33 what do brutes care for merits; Bh.2.48; योग्येनार्थः कस्य न स्याज्ज- नेन Ś.18.66; नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन Bg.3.18; यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्तध्वम् Rām. को नु मे जीवितेनार्थः Nala.12.65. -9 Asking, begging; request, suit, petition. -10 Action, plaint (in law); अर्थ विरागाः पश्यन्ति Rām.2.100.58; असाक्षिकेषु

त्वर्थेषु Ms.8.109. -11 The actual state, fact of the matter; as in यथार्थ, अर्थतः, °तत्त्वविद्, यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः Bhāg.3.7.10. -12 Manner, kind, sort. -13 Prevention, warding off; मशकार्थो धूमः; prohibition, abolition (this meaning may also be derived from 1 above). -14 Price (perhaps an incorrect form for अर्घ). -15 Fruit, result (फलम्). तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोपितः Rām.6.128.7; Mb.12.175.5. -16 N. of a son of धर्म. -17 The second place from the लग्न (in astr.). -18 N. of Viṣṇu. -19 The category called अपूर्व (in पूर्वमीमांसा); अर्थ इति अपूर्व ब्रूमः । ŚB. on MS.7.1.2. -20 Force (of a statement or an expression); अर्थाच्च सामर्थ्याच्च क्रमो विधीयते । ŚB. on MS.5.1.2. [अर्थात् = by implication]. -21 The need, purpose, sense; व्यवधानादर्थो बलीयान् । ŚB. on MS.6.4.23. -22 Capacity, power; अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् । Ms.1.4.30 (where Śabara paraphrases अर्थात् by सामर्थ्यात् and states the rule: आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी ।), cf. अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु । मोक्षकारणयोश्च..... Nm

- d. दर्शनम् - दर्शन a. [दृश्-ल्युट्] 1 Seeing, looking at (at the end of comp.); देव°, धर्म°, &c. -2 Showing, exhibiting. -3 Demonstrating, teaching; भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवताः Bhāg.5.4.12. -नम् 1 Looking at, seeing, observing; अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः R.3.41. -2 Knowing, understanding, **perceiving**, foreseeing; प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् R.8.72. -3 Sight, vision; चिन्ताजडं दर्शनम् Ś.4.6. -4 The eye. -5 Inspection, examination; बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् Y.1.329. -6 Showing, displaying, exhibition. -7 Becoming visible; रावणिः पितरं युद्धे दर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् Rām.7.29.32. -8 Visiting, paying a visit, a visit; देवदर्शनम् Y.1.84. -9 (Hence) Going into the presence of, audience; मारीचस्ते दर्शनं वितरति Ś.7; राजदर्शनं मे कारय &c. -10 Colour, aspect, appearance, semblance, अनेकाद्भुतदर्शनम् Bg.11.10; R.3.57. -11 Appearance, producing (in court); यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः Ms.8.158,160. -12 A vision, dream, dream. -13 Discernment, understanding, intellect; सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते Ms.6.74.

एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम्

31. एतत् - सर्व. नपुं. 1'1 /

32. इति - like this अव्ययम्

33. प्रोक्तम् - प्रवच्-धातोः क्त-वि. प्रोक्त called as / अत्र नपुं. 1'1 /
यत् अतः अन्यथा अज्ञानम्
34. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /
35. अतः - इदम् सर्व. अत्र तसिल्-प्रत्ययेन 5'1 /
36. अन्यथा - different अव्ययम्
37. अज्ञानम् - ignorance

अन्वयार्थः Overall Meaning

अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम् आचार्योपासनम् शौचम् स्थैर्यम्
आत्मविनिग्रहः Modesty, absence of ostentation, non-injury, patience, sincerity,
service of the preceptor, purity, firmness and self-restraint,
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् Absence of desire with regard to sense-objects,
अनहङ्कारः एव च and also absence of egotism,
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् the perception of evil in birth, death, old age,
disease and sorrow
असक्तिः Non-attachment,
पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वङ्गः absence of clinging to son, wife, home and the like,
इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यम् समचित्तत्वम् च and constant even-mindedness to all
desirable and undesirable events
मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः च Constant devotion directed to Me alone,
विविक्तदेशसेवित्वम् resort to solitary places and
जनसंसदि अरतिः dislike for crowds
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् Constant contemplation on the knowledge pertaining to the
self,
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् reflection for the attainment of knowledge of the truth -
एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् this is declared to be knowledge,
यत् अतः अन्यथा अज्ञानम् and what is contrary to it is ignorance.

छन्दोविश्लेषणम्

- अमानित्वमदम्भित्वम् (८ अक्षराणि) “मदम्भित्व” एतेषां मात्राः १-२-२
अहिंसा क्षान्तिरार्जवम् (८ अक्षराणि) “न्तिरार्ज” एतेषां मात्राः १-२-१
आचार्योपासनं शौचं (८ अक्षराणि) “सनं शौ” एतेषां मात्राः १-२-२
स्थैर्यमात्मविनिग्रहः (८ अक्षराणि) “विनिग्र” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-७) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् (८ अक्षराणि) “षु वैरा” एतेषां मात्राः १-२-२
अनहङ्कार एव च (८ अक्षराणि) “र एव” एतेषां मात्राः १-२-१
जन्ममृत्युजराव्याधि- (८ अक्षराणि) “जराव्या” एतेषां मात्राः १-२-२

दुःखदोषानुदर्शनम् (८ अक्षराणि) “नुदर्श” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (१३-८) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
 असक्तिरनभिष्वङ्गः (८ अक्षराणि) “नभिष्व(ङ्गः)” एतेषां मात्राः १-२-२
 पुत्रदारगृहादिषु (८ अक्षराणि) “गृहादि” एतेषां मात्राः १-२-१
 नित्यं च समचित्तत्वम् (८ अक्षराणि) “मचित्त(त्व)” एतेषां मात्राः १-२-२
 इष्टानिष्टोपपत्तिषु (८ अक्षराणि) “पपत्ति” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (१३-९) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
 मयि चानन्ययोगेन (८ अक्षराणि) “न्ययोगे” एतेषां मात्राः १-२-२
 भक्तिरव्यभिचारिणी (८ अक्षराणि) “भिचारि” एतेषां मात्राः १-२-१
 विविक्तदेशसेवित्वम् (८ अक्षराणि) “शसेवि(त्व)” एतेषां मात्राः १-२-२
 अरतिर्जनसंसदि (८ अक्षराणि) “नसंस” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (१३-१०) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं (८ अक्षराणि) “ननित्य(त्वं)” एतेषां मात्राः १-२-२
 तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् (८ अक्षराणि) “र्थदर्श” एतेषां मात्राः १-२-१
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् (८ अक्षराणि) “मिति प्रो” एतेषां मात्राः १-२-२
 अज्ञानं यदतोऽन्यथा (८ अक्षराणि) “दतोऽन्य” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (१३-११) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) From वाक्यांशशः विश्लेषणम् it becomes clear why all these five श्लोकाः need to be studied together.

(२) All the words अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिः आर्जवम् आचार्योपासनम् शौचम् स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः etc. actually make a list of virtues. There was a similar list of virtues in

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १२-१३ ॥
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मदभक्तः स मे प्रियः ॥ १२-१४ ॥
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १२-१५ ॥
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मदभक्तः स मे प्रियः ॥ १२-१६ ॥
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १२-१७ ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १२-१८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १२-१९ ॥
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ १२-२० ॥

Some virtues repeat, e.g. अनहङ्कारः-निरहङ्कारः, क्षान्तिः-क्षमी, शौचम्-शुचिः, स्थैर्यम्-(स्थिरमतिः, समदुःखसुखः, तुल्यनिन्दास्तुतिः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः), असक्तिः-सङ्गविवर्जितः, अरतिः-उदासीनः, विविक्तदेशसेवित्वम्-अनिकेतः.

This one-to-one correspondence underscores that it is lists of virtues, that are enumerated at both the places.

The list in द्वादशोऽध्यायः was for a person to be मे प्रियः मद्भक्तः.

Here the list is to explain that virtuosity is called as ज्ञानम् (एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम्).

The message is that a vile person cannot be His darling प्रियः. Also a vile person cannot be ज्ञानी.

(3) The word ज्ञानम् is there in अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् and also in तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्. Obviously अध्यात्मज्ञानम् is different from तत्त्वज्ञानम्.

That brings to mind that Gurudev Ranade in his “Gita as a Philosophy of God-Realization” mentions three cornerstones of philosophical thought - Ethics सदाचारः, Metaphysics तत्त्वज्ञानम्, Spiritualism अध्यात्मज्ञानम्.

What a summary understanding of philosophical thought !

एतत् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् !

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/QdpB17kTAns>

=====

गीताभ्यासे १३-१२ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

पदच्छेदैः - ज्ञेयम् यत् तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अमृतम् अश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३-१२ ॥

पदच्छेदैः - अन्-आदिमत् परम् ब्रह्म न सत् तत् न असत् उच्यते ॥ १३-१२ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र .	कर्तृपदीयाः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	यत् अनादिमत् परम् ब्रह्म			ज्ञेयम्			(अस्ति)
1b	(योगी)	यत्				ज्ञात्वा	
1c		अमृतम्					अश्नुते
1d	(अहम्)	तत्					प्रवक्ष्यामि
2a			(बुधैः)				उच्यते
2b	तत्			न सत्			(अस्ति)
2c				न असत्			
<p>There are many words implicit - (अस्ति) in (1a), (2b)+(2c), (योगी) in (1b)+(1c), (बुधैः) in (2a). The word (अहम्) in (1d) is inherent of प्रवक्ष्यामि.</p> <p>वाक्यांशः (1a), (1b), (1c) are adjectival of तत् in (1d), also of तत् in (2b) + (2c)</p>							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

यत् अनादिमत् परम् ब्रह्म ज्ञेयम्

01. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

02. अनादिमत् - वि. अत्र नपुं. 1'1 / न आदिमत् इति अनादिमत् (नञ्-तत्पुरुषः) /

आदिमत् having a beginning.

03. परम् - पर supreme वि. अत्र नपुं. 1'1 /

04. ब्रह्म - ब्रह्मन् नपुं. 1'1 / ब्रह्मन् *n.* [बृह-मनिन् नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्; cf. Un.4.145.] 1 The Supreme Being, regarded as impersonal and divested of all quality and action; (according to the Vedāntins, Brahman is both the efficient and the material cause of the visible universe, the all-pervading soul and spirit of the universe, the essence from which all created things are produced and into which they are absorbed; अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म Ś. B.); ... यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति Tai. Up.3.1; समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते Bh.3.84; Ku.3.15; दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः Mb.

05. ज्ञेयम् - ज्ञा-धातोः यत्-वि. ज्ञेय / अत्र नपुं. 1'1 / ज्ञा अवबोधने (to know, to realize, to understand) क्र्यादिः, ०९.००४३ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् /

06. (अस्ति) - अस्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / अस् असँ भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

यत् ज्ञात्वा (योगी) अमृतम् अश्नुते

07. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

08. ज्ञात्वा - ज्ञा-धातोः क्त्वान्तम् on knowing, understanding, realizing /

09. (योगी) - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'1 / one who observes, practises योग

10. अमृतम् - अमृत वि. अत्र नपुं. 2'1 / न मृतः येन तत् अमृतम् nectar

11. अश्नुते - अश्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / अश् अशँ व्याप्तौ सङ्घाते च (to pervade, to heap, to pile up) स्वादिः, ०५.००२० आत्मनेपदी, सकर्मकः, वेट्

तत् प्रवक्ष्यामि

12. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

13. प्रवक्ष्यामि - प्रवच्-धातोः लृटि उ.पु. एक. / प्रवच् to explain

(बुधैः) उच्यते

14. (बुधैः) - बुध wise वि. अत्र पुं. 3'3 /

15. उच्यते - वच्-धातोः कर्मणि लटि उ.पु. एक. /

तत् न सत् न असत्

16. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

17. न - no, not अव्ययम् /

18. सत् - अस्-धातोः शतृ-वि. सत् what exists अत्र नपुं. 1'1 / अस् असँ भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

19. असत् - न सत् इति असत् (नञ्-तत्पुरुषः) /

अन्वयार्थाः Overall Meaning

तत् प्रवक्ष्यामि I will delineate that

यत् अनादिमत् परम् ब्रह्म ज्ञेयम् (अस्ति) the beginningless supreme Brahman, which has to be known,

यत् ज्ञात्वा (योगी) अमृतम् अश्नुते knowing which योगी attains to immortality, (बुधैः) उच्यते (as) called by the Magi

तत् न सत् (अस्ति) न असत् 'that' is neither existent nor non-existent.

छन्दोविश्लेषणम्

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि (८ अक्षराणि) “त्प्रवक्ष्या” एतेषां मात्राः १-२-२
यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते (८ अक्षराणि) “तमश्नु” एतेषां मात्राः १-२-१
अनादिमत्परं ब्रह्म (८ अक्षराणि) “त्परं ब्र(ह्म)” एतेषां मात्राः १-२-२
न सत्तन्नासदुच्यते (८ अक्षराणि) “सदुच्य” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-१२) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) It has been an interesting exercise in parsing as detailed in वाक्यांशशः

विश्लेषणम् assuming many implicit words, especially the words (योगी) and (बुधैः). In turn, the अन्वयार्थः Overall Meaning now reads appealing, logical and good.

(२) The important point is of the word ज्ञेयम्, specifically in the context of the word ज्ञानम् in the previous श्लोकः (१३-११). Grammatically ज्ञेयम् is by suffix यत् affixed to ज्ञा, hence, meaning “what should be known, understood, realized”. ज्ञानम् is by ज्ञा + भावे ल्युट् the भावः of devolution of the knowledge. Virtuosity is the prerequisite of ज्ञानम् or the भावः of ज्ञानम्. As mentioned here, ज्ञेयम् “what should be known, understood, realized” is परम् ब्रह्म.

(३) The mention “तत् न सत् (अस्ति) न असत् neither being nor non-being” is of course cryptic. This is cryptic, also because the word सत् has three meanings - (1) as अस्-धातोः शतृ-वि. सत् means ‘what exists’ (2) Because what exists evidences truth, सत् means truth (3) In compound words such as सज्जनः (सत्-जनः) सत् means good.

Accordingly असत् also has three antonymical meanings.

(४) The words सत् and असत् bring to mind

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥२-१६॥

The unreal hath no being; there is no non-being of the real; the truth about both has been seen by the knowers of the Truth (or the seers of the Essence).

(५) Another famous quote in this context is ब्रह्म सत्यम् जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः । अनेन वेद्यं सच्छास्त्रमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥

(६) The words “तत् न सत् (अस्ति) न असत् also bring to mind नासदीयसूक्तम् (न-असत्)-विषयिकम् सूक्तम् One may read through a good write-up at [dharmawiki.org/index.php/Nasadiya_Sukta_\(नासदीयसूक्तम्\)](http://dharmawiki.org/index.php/Nasadiya_Sukta_(नासदीयसूक्तम्))

In this write-up there is the mention “It can be seen that modern science is saying the same thing, what Rig Veda declared” millenia ago.

(७) Actually what is अनादिमत् beginningless is also अनन्त endless. It is सनातन everlasting. Not just everlasting, the etymology of the word ब्रह्म is बृंह्-मनिन्, बृंह् means to become large, to grow. It is ever growing. Modern science also speaks of an ever expanding universe. Rishis were “seers” in the truest sense of the word.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/-jKsAn7D6QQ>

=====

गीताभ्यासे १३-१३ सर्वतः पाणिपादं तत्

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

पदच्छेदैः - सर्वतः पाणिपादम् तत् सर्वतः अक्षिशिरः-मुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३-१३ ॥

पदच्छेदैः - सर्वतः श्रुतिमत् लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति ॥ १३-१३ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	तत् (अनादिमत् परम् ब्रह्म)			सर्वतः-पाणिपादम् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् सर्वतः-श्रुतिमत्		(जेयम्)	
2a	(तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म)	सर्वम्	लोके			आवृत्य	
2b							तिष्ठति
The words अनादिमत् परम् ब्रह्म and जेयम् have been brought forward from the previous श्लोकः (१३-१२).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

तत् सर्वतः-पाणिपादम्

01. तत् - सर्व. अत्र नपुं. १'१ /

02. सर्वतः-पाणिपादम् - सर्वतः-पाणिपाद वि. अत्र नपुं. १'१ / सर्वतः पाणयः पादाः यस्य

तत् सर्वतः-पाणिपादम् (अव्ययान्वित-बहुव्रीहिः)

a. सर्वतः - अव्ययम् सर्व+तसिल् all over

b. पाणयः - पाणि hand पुं. १'३ /

c. पादाः - पाद leg, foot पुं. १'३ /

d. सर्वतः-पाणिपादम् - one that has the reach of its hands and feet all over

(तत्) सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्

03.सर्वतोक्षिशिरोमुखम् - सर्वतः अक्षिणी शिरांसि मुखानि यस्य तत्
(अव्ययान्वित-बहुव्रीहिः)

- a. अक्षिणी - अक्षि eye नपुं. 1'3 / अक्षि n. [अश्नुते विषयान्; अश्-क्सि, अशेर्णित् Un.3.155-6] अक्षिणी, अक्षीणि, अक्षणा, अक्ष्णः &c. 1 The eye (which grasps or sees objects); changed to अक्ष at the end of Bahuvrīhi comp; f. °क्षी when a limb of the body is indicated, as जलजाक्षी, otherwise दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः; in Avyayī. comp. also it is changed to अक्ष, (समक्षम्, परोक्षम् &c.). -2 The number two; (-क्षिणी) the sun and moon.
- b. शिरांसि - शिरस् head नपुं. 1'3 /
- c. मुखानि - मुख face, mouth नपुं. 1'3 /

(तत्) सर्वतः-श्रुतिमत्

04.सर्वतः-श्रुतिमत् - one that has ears, sound-capturing antennas on all sides

- a. श्रुति - ear
- b. श्रुतिमत् - having ears

(तत्) लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति

05.लोके - लोक the world पुं. 7'1 /

06.सर्वम् - सर्व all सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

07.आवृत्य - आवृत्-धातोः ल्यबन्तम् / (अथवा) आवृ-धातोः ल्यबन्तम् / आवृ 5, 9, 10

U. 1 To cover, hide, conceal; आवृणोदात्मनो रन्ध्रम् R.17.61; K.199; आवरीतुमिवाकाशम् Bk.9.24; धूमेनाव्रियते वह्निः Bg.3.38. -2 To fill, pervade; सर्वमावृत्य तिष्ठति Bg.13.13 / आवृत् 1 Ā. 1 To turn round, revolve. -2 To return, come or turn back; धेनुराववृते वनात् R.1.82,2.19; एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः Bg.8.26. -3 To go to or towards.

08.तिष्ठति - स्था-धातोः लटि प्र.पु. एक. / स्था ष्ठा गतिनिवृत्तौ (to stay, to stand) भ्वादिः, ०१.१०७७ परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

तत् (अनादिमत् परम् ब्रह्म) सर्वतः-पाणिपादम् That the beginningless supreme Brahman has hands and feet everywhere,

सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् has eyes, heads and mouths everywhere,

सर्वतः-श्रुतिमत् has ears everywhere,

लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति exists in the world by pervading all.

छन्दोविश्लेषणम्

सर्वतःपाणिपादं तत् (८ अक्षराणि) “णिपादं” एतेषां मात्राः १-२-२
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् (८ अक्षराणि) “शिरोमु” एतेषां मात्राः १-२-१

सर्वतःश्रुतिमल्लोके (८ अक्षराणि) “तिमल्लो” एतेषां मात्राः १-२-२
सर्वमावृत्य तिष्ठति (८ अक्षराणि) “त्य तिष्ठ” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-१३) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The word तत् is pronominal of the words अनादिमत् परम् ब्रह्म ज्ञेयम् in the previous श्लोकः (१३-१२). In वाक्यांशशः विश्लेषणम् they have been accordingly brought forward from श्लोकः (१३-१२).

(२) All these mentions सर्वतःपाणिपादम् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् and सर्वतःश्रुतिमत् are identical to the mention of सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् in पुरुषसूक्तम्. Further the mention सर्वमावृत्य तिष्ठति here matches with स भूमिं विश्वतो वृत्वा in पुरुषसूक्तम्. The difference is that here these are adjectives of तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म, which has neuter gender. In पुरुषसूक्तम्, सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपात् are adjectives of पुरुषः masculine. But, neither ब्रह्म nor पुरुषः is to be understood by the gender.

In

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः (4.9)

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः (7-3)

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः (10-7)

the advocacy is तत्त्वतः वेत्ति He is to be understood from essential fundamentals.

Only those who so understand are तत्त्वदर्शिनः. See

अन्तः तु तत्त्वदर्शिभिः दृष्टः (2-16)

the truth has however been seen only by the seers of the Essence

ज्ञानिनः तत्त्वदर्शिनः ते ज्ञानं उपदेक्ष्यन्ति (4-34)

The wise, the seers of the Essence will instruct you of the knowledge.

Hinduism has Gods and Goddesses. But तत्त्वदर्शिनः understand the essence of the philosophy, they understand the essential fundamentals. Anyone should also strive to understand only that, because that अनादिमत् परम् ब्रह्म or the पुरुषः is the only and true ज्ञेयम्.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/HNwPd2zoKvE>

=====

गीताभ्यासे १३-१४ सर्वेन्द्रियगुणाभासम्- तः १३-१८ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम्

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

पदच्छेदैः - सर्व-इन्द्रियगुण-आभासम् सर्व-इन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १३-१४ ॥

पदच्छेदैः - असक्तम् सर्वभृत् च एव निर्गुणम् गुणभोक्तृ च ॥ १३-१४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

पदच्छेदैः - बहिः अन्तः च भूतानाम् अचरम् चरम् एव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १३-१५ ॥

पदच्छेदैः - सूक्ष्मत्वात् तत् अविज्ञेयम् दूरस्थम् च अन्तिके च तत् ॥ १३-१५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

पदच्छेदैः - अविभक्तम् च भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १३-१६ ॥

पदच्छेदैः - भूतभर्तृ च तत् ज्ञेयम् ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १३-१६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

पदच्छेदैः - ज्योतिषाम् अपि तत् ज्योतिः तमसः परम् उच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १३-१७ ॥

पदच्छेदैः - ज्ञानम् ज्ञेयम् ज्ञानगम्यम् हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १३-१७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

पदच्छेदैः - इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् च उक्तम् समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १३-१८ ॥

पदच्छेदैः - मत्-भक्तः एतद् विज्ञाय मत्-भावाय उपपद्यते ॥ १३-१८ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	(तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म)			सर्वेन्द्रिय गुणाभासम् सर्वेन्द्रिय विवर्जितम्			(अस्ति)

2				असक्तम् सर्वभृत्	च एव		(अस्ति)
3				निर्गुणम् गुणभो क्तृ	च		(अस्ति)
4			भूतानाम्		बहिः अन्तः च		(अस्ति)
5				अचरम् चरम्	एव च		(अस्ति)
6	तत्		सूक्ष्मत्वात्	अविज्ञेय म्			(अस्ति)
7	तत्		अन्तिके च	दूरस्थम् च			(अस्ति)
8				अविभ क्तम्	च		(अस्ति)
9			भूतेषु	विभक्त म्	इव च	स्थित म्	(अस्ति)
10	तत्			भूतभर्तृ च ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च		ज्ञेयम्	(अस्ति)
11a	तत्		तमसः				
11b			ज्योतिषाम्	परम् ज्योतिः	अपि		उच्यते
12	(तत्)		सर्वस्य हृदि	ज्ञानम् ज्ञेयम्		विष्टि तम्	(अस्ति)

				ज्ञानग म्यम्			
13	क्षेत्रम् *तथा ज्ञानम् जेयम् *च		समासतः		इति	उक्तम्	
14a	मद्भक्तः	एतद्				विज्ञाय	
14b			मद्भावाय				उपपद्य ते
The pronoun तत् in (1) to (12) stands for the phrase अनादिमत् परम् ब्रह्म in the श्लोकः (१३-१२).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

(तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म)

01. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

02. अनादिमत् - न आदिमत् इति अनादिमत् / आदि (beginning) / आदिमत् having beginning / अनादिमत् beginningless, perennial

03. परम् - पर supreme वि. अत्र नपुं. 1'1 /

04. ब्रह्म - ब्रह्मन् नपुं. 1'1 / ब्रह्मन् *n.* [बृह-मनिन् नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्; cf. Uṇ.4.145.] 1 The Supreme Being, regarded as impersonal and divested of all quality and action; (according to the Vedāntins, Brahman is both the efficient and the material cause of the visible universe, the all-pervading soul and spirit of the universe, the essence from which all created things are produced and into which they are absorbed; अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म Ś. B.); ... यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति Tai. Up.3.1; समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते Bh.3.84; Ku.3.15; दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः Mb.

सर्वेन्द्रियगुणाभासम् सर्वेन्द्रियविवर्जितम्

05. सर्वेन्द्रियगुणाभासम् - सर्वेषाम् इन्द्रियाणाम् गुणानाम् आभासः यस्मिन् तत् (बहुव्रीहिः) /

a. आभासः - आभासः [भास्-अच्] 1 Splendour, light, lustre. -2 A reflection; तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत् Vedānta. -3 (a) Resemblance,

likeness; oft. at the end of comp; नभश्च रुधिराभासम् Rām. &c.;
चिदाभास, (b) Semblance, phantom; युक्तिवाक्यतदाभासासमाश्रयाः Ś.
B.; तत्साहसाभासम् Māl.2 looks like wantonness.

06. सर्वेन्द्रियविवर्जितम् - सर्वैः इन्द्रियैः विवर्जितम् इति सर्वेन्द्रियविवर्जितम् /
a. विवर्जितम् - विवृज्-धातोः क्त-वि. विवर्जित / p. p. 1 Left, abandoned. -2
Shunned. -3 Deprived of, destitute of, **without** (usually in comp.);
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः Pt.1.34. -4 Given, distributed.
-5 That from which anything is subtracted; diminished by.

असक्तम् सर्वभृत् च एव

07. असक्तम् - न सक्तम् इति असक्तम् (नञ्-तत्पुरुषः) /
a. सक्तम् - सञ्ज्-धातोः क्त-वि. सक्त / सञ्ज् षन्जँ सङ्गे (to hug, to
embrace, to stay in close contact, to cling, to stick to) भ्वादिः, ०१.११४२
परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्
08. सर्वभृत् - सर्वेषां भृत् इति सर्वभृत् / भृ-धातोः शतृ-वि. भृत् / भृ भृञ् भरणे (to
nourish, to protect, to fill, to maintain, to protect, to upbringing) भ्वादिः,
०१.१०४५ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट् / भृ डुभृञ् धारणपोषणयोः (to wear, to bear,
to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः, ०३.०००६ उभयपदी, सकर्मकः,
अनिट्

09. च - अव्ययम् and

10. एव - अव्ययम् also, only

निर्गुणम् गुणभोक्तृ च

11. निर्गुणम् - निर्गताः गुणाः यस्मात् तत् निर्गुणम् (बहुव्रीहिः) / devoid of any
quality
12. गुणभोक्तृ - गुणानां भोक्तृ इति गुणभोक्तृ / भुज्-धातोः तृच्-वि. भोक्तृ / भुज् भुजँ
पालनाभ्यवहारयोः रुधादिः, ०७.००१७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् (to protect, to
preserve, to eat, to consume)

भूतानाम् बहिः अन्तः च

13. भूतानाम् - भू-धातोः क्त-वि. भूत what has become, what has come into
existence / अत्र पुं./नपुं. 6'3 /
14. बहिः - अव्ययम् outside
15. अन्तः - अन्तर् antar ind. [अम्-अरन्-तुडागमश्च Un.5.60, अमेस्तुट् च] 1 (Used
as a prefix to verbs and regarded as a preposition or गति) (a) In the middle,
between; in, into, inside; °हन्, °धा, °गम्, °भू, °इ, °ली &c. (b) Under. -2 (Used
adverbially) (a) Between, betwixt, amongst, within; in the middle or interior,
inside (opp. बहिः); अदहयतान्तः R.2.32 burnt within himself, at heart;

अन्तरेव विहरन् दिवानिशम् R.19.6 in the palace, in the harem; so °भिन्नं भ्रमति हृदयम् Māl.5.20; अन्तर्विभेद Dk.13; यदन्तस्तन्न जिह्वायाम् Pt.4.88; अन्तर्यश्च मृग्यते V.1.1 internally, in the mind. (b) By way of seizing or holding; अन्तर्हत्वा गतः (हतं परिगृह्य). -3 (As a separable preposition) (a) In, into, between, in the middle, inside, within, (with loc.); निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निः Pt.1.31; अन्तरादित्ये Ch. Up., अन्तर्वेश्मनि Ms.7.223; Y.3.301; अप्सवन्तरमृतमप्सु Rv.1.23.19. अप्सु मे सोमोऽब्रवीदन्तर् विश्वानि भेषजा *ibid.* (b) Between (with acc.) Ved. अन्तर्मेही बृहती रोदसीमे Rv.7.87.2; अन्तर्देवान् मर्त्याश्च 8.2.4; हिरण्मय्योर्ह कुशयोरन्तरवहित आस Śat. Br. (c) In, into, inside, in the interior, in the midst (with gen.); प्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे Ve.3.7; अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य Ratn.2.3; बहिरन्तश्च भूतानाम् Bg.13.15; त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् Y.2.104; लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् Ki.2.53; अन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् Ak.; oft. in comp. at the end; कूपान्तः पतितः Pt.5; सभान्तः साक्षिणः प्राप्तान् Ms.8.79; दन्तान्तरधिष्ठितम् Ms.5.141 between the teeth; उत्पित्सवोऽन्तर्नदभर्तुः Śi.3.77; also in compound with a following word; अहं सदा शरीरान्तर्वासिनी ते सरस्वती Ks.4.11. -4 It is frequently used as the first member of compounds in the sense of 'internally', 'inside', 'within', 'in the interior', 'having in the interior', 'filled with', 'having concealed within', or in the sense of 'inward', 'internal', 'secret', 'hidden' &c., forming Adverbial, Bahuvrīhi or Tatpuruṣa compounds; कुन्दमन्तस्तुषारम् (Bah. comp.) Ś.5.19 filled with dew; °स्तोयम् (Bah. comp.) Me.66; अन्तर्गिरि (Adv. comp.) Ki.1.34; ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः (Tat. comp.) U.3.31; so °कोपः, °कोणः, °आकूतम् &c. -5 It is also supposed to be a particle of assent (स्वीकारार्थक). (Note. In comp. the र् of अन्तर् is changed to a visarga before hard consonants, as अन्तःकरणम्, अन्तःस्थ &c.).

अचरम् चरम् एव च

16. अचरम् - अचर वि. अत्र नपुं. 1'1 / न चरः यस्य तत् अचरम् (नञ्-बहुव्रीहिः) / चरः movement

17. चरम् - चर having movement वि. अत्र नपुं. 1'1 / चर a. (-री f.) [चर्-अच्] 1 Moving, going, walking, grazing &c.; धर्मारण्यचरेषु प्राणिषु Ś.5.9. -2 Following, practising (at the end of comp.). -3 Trembling, shaking. -4 Movable; see चराचर below; Ms.3.201; Bg. 13.15

तत् सूक्ष्मत्वात् अविज्ञेयम्

18. सूक्ष्मत्वात् - सूक्ष्मत्व नपुं. 5'1 / सूक्ष्म+त्व / सूक्ष्म a. [सूच्-मन् सुक् च नेट्; Un.4.184] 1 Subtle, minute, atomic; जालान्तरस्थसूर्योऽशौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः; मुख्यक्रमेण प्रयोगव वनैकवाक्यता सूक्ष्मा ŚB. on MS.5.1.15.

19. अविज्ञेयम् - न विज्ञेयम् इति अविज्ञेयम् (नञ्-तत्पुरुषः) / (वि+ज्ञा)-धातोः यत्-वि. विज्ञेय / अत्र नपुं. 1'1 /

तत् दूरस्थम् च अन्तिके च

20. दूरस्थम् - दूर a. (Compar. दवीयस्, superl. दविष्ठ) 1 Distant, remote, far off, a long way off, long; किं दूरं व्यवसायिनाम् Chāṇ.73; न योजनशतं दूरं वाहयमानस्य तृष्णया H.1.146,49. -2 Very high, up; दूरमप्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते Rām.3.16.18. -3 Excessive, very much; विचिक्षिपे शूलभृतां सलीलं स पत्रिभिर्दूरमदूरपातैः Ki.17.53. -रम् Distance, remoteness. [N. B. Some of the oblique cases of दूर are used adverbially as follows:-- (a) दूरम् to a distance, far away, far or distant from (with abl. or gen.); ग्रामात् or ग्रामस्य दूरम् Sk. -2 high above. -3 deeply, far below. -4 highly, in a high degree, very much; नेत्रे दूरमनञ्जने S. D. -5 entirely, completely; निमग्नां दूरमम्भसि Ks.10.29; दूरमुद्धूतपापाः Me.57; दूरकृ to surpass, exceed सा तस्य कर्मनिर्वृतैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः R.17.18. °करण a. making far or distant, removing. °गम् a. going far away; दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम् Vāj.34.1. (b) दूरेण 1 far, from a distant place, from afar; खलः कापठ्यदोषेण दूरेणैव विसृज्यते Bv.1.78. -2 by far, in a high degree; दूरेण हयवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय Bg.2.49; R.10.30. v.l. (c) -दूरात् 1 from a distance, from afar; प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्, दूरादागतः 'come from afar (regarded as comp.); नदीयमभितो.....दूरात्परित्यज्यताम् Bh.1.81; R.1.6. -2 in a remote degree. -3 from a remote period. (d) दूरे far, away, in a distant place; न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् Ś.1.9; भोः श्रेष्ठिन् शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतीकारः Mu.1; Bh.3.88. °कृ to discard; ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि Amaru.70. °भू, ° गम् to be far away or gone off; Ks. °तिष्ठतु let it be, never mind; दूरे तिष्ठतु तद्वृद्धिः Ks.6.37. दूरीकृ means 1 to remove to a distance, remove, take away; आश्रमे दूरीकृतश्रमे Dk.5; Bv.1.122. -2 to deprive (one) of, separate; कुपिता न्यायेन दूरीकृताः Mk.9.4. -3 to prevent, ward off. -4 to surpass, excel, distance; दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः Ś1.17; so दूरीम् to be away or removed, be separated from, be at a distance; दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् Me.85. -Comp. -स्थ, -स्थित a. remote, far off; दूरस्थाः पर्वता रम्याः Subhāṣ

21. अन्तिके - अन्तिक वि. अत्र नपुं. 7'1 / अन्तिक *a.* [अन्तः सामीप्यम् अस्यास्तीति मत्वथर्यिः ठन्; according to Nir. from आ-नी; अन्तिकं कस्मात् आनीतं भवति सन्निकृष्टत्वात्] 1 Near, proximate (with gen. or abl. P. II.3.34).
 वैरमन्तिकमासाद्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति । मृन्मयस्येव भग्नस्य यथा सन्धिर्न विद्यते ॥ Mb.12.139.69. -2 Reaching to the end of, reaching to; नासान्तिक Ms.2.46. -3 Lasting till, until; as far as, up to; षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् Ms.3.1; ग्रहणान्तिकम् Y.1.36. -कम् Nearness, proximity, vicinity, presence; न त्यजन्ति ममान्तिकम् H.1.43

अविभक्तम् च

22. अविभक्तम् - न विभक्तम् इति अविभक्तम् / विभज्-धातोः क्त-वि. विभक्त divided /

भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम्

23. भूतेषु - भूत वि. अत्र पुं./नपुं. 7'3 /

24. विभक्तम् - विभज्-धातोः क्त-वि. विभक्त divided / अत्र नपुं. 1'1 /

25. इव - अव्ययम् like

26. स्थितम् - स्था-धातोः क्त-वि. स्थित / स्थित *p. p.* [स्था-क्त] 1 Stood, remained, stayed. -2 Standing. -3 Standing up, risen; स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाताः ... छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् R.2.6. -4 Staying, resting, living, being, existing, situated; धन्या केयं स्थिता ते शिरसि Mu.1.1; Me.7; oft. with gerunds merely as a copula; वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी V.1.1; Ś.1.1; Ku.1.1. -5 Happened, occurred; सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् Ku.4.27. -6 Stationed in, occupying, appointed to; अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे Ś.4.18. -7 Acting up to, abiding by, conforming to; किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् R.5.33; धर्मे स्थिताः (राजानः) Māl.10.25. -8 Stood still, stopped, desisted. -9 Fixed on, firmly attached to; ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् Ku.5.82. -10 Steady, firm; as in स्थितधी or स्थितप्रज्ञ q. v. -11 Determined, resolved; इति देहविमुक्तये स्थिताम् (रतिम्) Ku.4.39. -12 Established, decreed.

तत् भूतभर्तृ च ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ज्ञेयम्

27. भूतभर्तृ - भूतानां भर्तृ भूतभर्तृ (षष्ठी-तत्पुरुषः) / भृ-धातोः तृच्-वि. भर्तृ / अत्र नपुं. 1'1 / भृ भृञ् भरणे (to nourish, to protect, to fill, to maintain, to protect, to upbringing) भ्वादिः, ०१.१०४५ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट् / भृ डुभृञ् धारणपोषणयोः (to wear, to bear, to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः, ०३.०००६ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्

28. ग्रसिष्णु - ग्रस्-धातोः श्नु-वि. ग्रसिष्णु / अत्र नपुं. 1'1 / a. Accustomed to swallow; भूतभर्तृ च यज्जेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च Bg.13.16. / ग्रस् ग्रसुँ अदने (to eat, to devour, to swallow, to consume, to seize, to eclipse) भ्वादिः, ०१.०७१७ आत्मनेपदी, सकर्मकः, सेट्
29. प्रभविष्णु - प्रभू-धातोः श्नु-वि. प्रभविष्णु / अत्र नपुं. 1'1 / प्रभविष्णु a. 1 Strong, mighty, powerful. -2 Pre-eminent, distinguished.
30. ज्ञेयम् - ज्ञा-धातोः यत्-वि. ज्ञेय / अत्र नपुं. 1'1 / ज्ञा अवबोधने (to know, to realize, to understand) क्र्यादिः, ०९.००४३ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् /
- तत् तमसः ज्योतिषाम् अपि परम् ज्योतिः उच्यते
31. तमसः - तमस् darkness अत्र नपुं. 6'1 /
32. ज्योतिषाम् - ज्योतिस् नपुं. 6'3 / ज्योतिस् नपुं. 1'1 / ज्योतिस् jyotis n. [द्युत्-इसुन् आदेर्दस्य जः. ज्युत्-इसुन् वा] 1 Light, lustre, brightness, flash; ज्योतिरेकं जगाम Ś.5.30; R.2.75; Me.5. -2 Light of Brahman, light regarded as the Supreme spirit; Bg.5.24;13.17; अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते Ch. Up.3.13.7; U.4.18. -3 Lightning. -4 A heavenly body. -5 A heavenly body, a luminary (planet, star &c.); ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा Ku.7.21; Bg.10.21
33. अपि - अव्ययम् also
34. परम् - पर supreme वि. अत्र नपुं. 1'1 /
35. उच्यते - वच्-धातोः कर्मणि लटि प्र.पु. एक. / वच् वच्ँ परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्
- (तत्) सर्वस्य हृदि विष्ठितम् ज्ञानम् ज्ञेयम् ज्ञानगम्यम्
36. सर्वस्य - सर्व all सर्व. अत्र पुं./नपुं. 6'1 /
37. हृदि - हृद् heart नपुं. 7'1 /
38. विष्ठितम् - विस्था-धातोः क्त-वि. विष्ठित settled / अत्र नपुं. 1'1 /
39. ज्ञानम् - ज्ञान knowledge, happening of knowledge नपुं. 1'1 /
40. ज्ञानगम्यम् - ज्ञानेन गम्यम् इति ज्ञानगम्यम् (तृतीया-तत्पुरुषः) /
- a. गम्यम् - गम्-धातोः ण्यत्-वि. गम्य / गम् गम्ँ गतौ (to go) भ्वादिः, ०१.११३७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् / गम्य pot. p. 1 Accessible, approachable, obtainable; या गम्याः सत्सहायानाम् Ki.11.22. -2 Intelligible, or easy to be comprehended. -3 Intended, implied, meant. -4 Suitable, desirable, fit; गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् Y.1.64
- इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् च समासतः उक्तम्
41. इति - अव्ययम् all this
42. क्षेत्रम् - क्षेत्र field नपुं. 1'1 /

43. तथा - अव्ययम् as also

44. समासतः - समास वि. अत्र पुं./नपुं. 5'1 / सम्यक् सर्वशः वा आसः यस्य सः तत् वा (बहुव्रीहिः) / समासः 1 Aggregation, union, composition. -2 Composition of words, a compound; (the principal kinds of compounds are four :-- द्वन्द्व, तत्पुरुष, बहुव्रीहि, and अव्ययीभाव q.v.). -3 Reconciliation, composition of differences. -4 A collection, an assemblage; यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समासः Ch. Up.6.4.7. -5 Whole, totality. -6 Contraction, conciseness, brevity; एष समासः । सर्वथा प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्यापुरम् Avimārakam 2; एष समासः, अद्यास्मि महासेनः Pratijñā.2. -7 Euphonic combination (संधि). -8 Completion, end; L. D. B. (समासेन, समासतः means 'in short', 'briefly', 'succinctly'; एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता Ms.2.25;3.20; इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः Bg.13.18; समासतः श्रूयताम् V.2.)

45. उक्तम् - वच्-धातोः क्त-वि. उक्त spoken / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्

एतद् विज्ञाय मदभक्तः मदभावाय उपपद्यते

46. एतद् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

47. विज्ञाय - विज्ञा-धातोः ल्यबन्तम् / विज्ञा 9 U. 1 To know, be aware of; विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपञ्जालजटिलान्न मुञ्चामः कामान् Bh.3.21. -2 To learn, comprehend, understand. -3 To ascertain, find out, learn from. -4 To regard, know to be, consider as. -5 To discern, discriminate, distinguish. -6 To be familiar with. -7 To become wise or learned; यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति । तथा तथा विजानाति Ms.4.20

48. मदभक्तः - मम भक्तः इति मदभक्तः (षष्ठी-तत्पुरुषः) /

49. मदभावाय - मदभाव my grace पुं. 4'1 / मम भावः इति मदभावः (षष्ठी-तत्पुरुषः) /

50. उपपद्यते - उपपद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / उपपद् to become eligible

अन्वयार्थः Overall Meaning

(तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म)

सर्वेन्द्रियगुणाभासम् सर्वेन्द्रियविवर्जितम् - giving the sense of all organs, though devoid of all organs

असक्तम् सर्वभृत् च एव - detached, yet sustaining it all

निर्गुणम् गुणभोक्तृ च - devoid of qualities and enjoying them

भूतानाम् बहिः अन्तः च - it is in the inside of all creation and also envelopes it

अचरम् चरम् एव च - it is non-moving, yet moves

तत् सूक्ष्मत्वात् अविज्ञेयम् - it is not perceptible due to its microcosmic nature

तत् दूरस्थम् च अन्तिके च - it is away and also in the vicinity

अविभक्तम् च - it is undivided

भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम् - yet it is in parts in all creation

तत् भूतभर्तृ च ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ज्ञेयम् - it supports all creation, is consumptive and generative also

तत् तमसः परम् ज्योतिषाम् अपि ज्योतिः उच्यते - it transcends darkness and is brightest among all shining

(तत्) सर्वस्य हृदि विष्ठितम् ज्ञानम् ज्ञेयम् ज्ञानगम्यम् - it is in the hearts of all creation, it is the knowledge, the knowable and understandable only by knowledge
इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् च समासतः उक्तम् - Thus has been explained in brief the field, the knowledge and the knowable

एतद् विज्ञाय मद्भक्तः मद्भावाय उपपद्यते - on understanding all this, my devotee becomes eligible for My consideration, for My grace.

छन्दोविश्लेषणम्

सर्वेन्द्रियगुणाभासं (८ अक्षराणि) “गुणाभा” एतेषां मात्राः १-२-२

सर्वेन्द्रियविवर्जितम् (८ अक्षराणि) “विवर्जि” एतेषां मात्राः १-२-१

असक्तं सर्वभृच्चैव (८ अक्षराणि) “र्वभृच्चै” एतेषां मात्राः १-२-२

निर्गुणं गुणभोक्तृ च (८ अक्षराणि) “णभोक्तृ” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-१४) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

बहिरन्तश्च भूतानाम् (८ अक्षराणि) “श्च भूता” एतेषां मात्राः १-२-२

अचरं चरमेव च (८ अक्षराणि) “रमेव” एतेषां मात्राः १-२-१

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं (८ अक्षराणि) “दविज्ञे” एतेषां मात्राः १-२-२

दूरस्थं चान्तिके च तत् (८ अक्षराणि) “न्तिके च” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-१५) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

अविभक्तं च भूतेषु (८ अक्षराणि) “च भूते” एतेषां मात्राः १-२-२

विभक्तमिव च स्थितम् (८ अक्षराणि) “व च स्थि” एतेषां मात्राः १-२-१

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं (८ अक्षराणि) “च तज्ज्ञे” एतेषां मात्राः १-२-२

ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च (८ अक्षराणि) “भविष्णु” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-१६) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस् (८ अक्षराणि) “पि तज्ज्यो” एतेषां मात्राः १-२-२

तमसः परमुच्यते (८ अक्षराणि) “रमुच्य” एतेषां मात्राः १-२-१

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं (८ अक्षराणि) “ज्ञानग(म्यं)” एतेषां मात्राः २-१-२

हृदि सर्वस्य विष्ठितम् (८ अक्षराणि) “स्य विष्ठी” एतेषां मात्राः १-२-१

तृतीये पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१३-१७) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं (८ अक्षराणि) “तथा ज्ञा” एतेषां मात्राः १-२-२

ज्ञेयं चोक्तं समासतः (८ अक्षराणि) “समास” एतेषां मात्राः १-२-१

मद्भक्त एतद्विज्ञाय (८ अक्षराणि) “तद्विज्ञा” एतेषां मात्रा: २-२-२
मद्भावायोपपद्यते (८ अक्षराणि) “पपद्य” एतेषां मात्रा: १-२-१
तृतीये पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१३-१८) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The word सर्वेन्द्रियगुणाभासम् with its deciphering as सर्वेषाम् इन्द्रियाणाम् गुणानाम् आभासः यस्मिन् तत् is very inclusive. Note सर्वेषाम् इन्द्रियाणाम् encompasses सर्वाणि इन्द्रियाणि i.e. पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थः and पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि कर्णः, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा, नासिका also चत्वारि अन्तरिन्द्रियाणि मनः, बुद्धिः, अहङ्कारः, चित्तम्. सर्वेषाम् इन्द्रियाणाम् गुणाः encompasses characteristics and attributes of सर्वाणि इन्द्रियाणि.

That अनादिमत् परम् ब्रह्म is capable of characteristics and attributes of सर्वाणि इन्द्रियाणि even though it is सर्वेन्द्रियविवर्जितम् devoid of any इन्द्रियाणि.

(२) Note, असक्तम् >< सर्वभृत्, निर्गुणं >< गुणभोक्तृ, अचरम् >< चरम्, अविभक्तम् >< विभक्तम् are pairs of antonymous phrases which all refer to तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म, possibly making more explanation of that अनादिमत् परम् ब्रह्म being न सत् >< न असत् (१३-१२).

(३) The mention इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् च समासतः उक्तम् is a summary statement encompassing क्षेत्रम् detailed in (१३-४) to (१३-६) ज्ञानम् detailed in (१३-७) to (१३-११) and ज्ञेयम् i.e. तत् अनादिमत् परम् ब्रह्म detailed in (१३-१२) to (१३-१७).

(४) The mention “एतद् विज्ञाय मद्भक्तः मद्भावाय उपपद्यते - on understanding all this, my devotee becomes eligible for My consideration, for My grace” becomes a specification for what all one must understand, rather, one must realise, to be eligible for His grace. Of course all this is about knowing Him तत्त्वतः from essential fundamentals.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/2mGHHN7IULw>

=====

गीताभ्यासे १३-१९ प्रकृतिं पुरुषं चैव- तः १३-२३ सर्वथा वर्तमानोऽपि

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।

पदच्छेदैः - प्रकृतिम् पुरुषम् च एव विद्धि अनादी उभौ अपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १३-१९ ॥

पदच्छेदैः - विकारान् च गुणान् च एव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १३-१९ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पदच्छेदैः - कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ १३-२० ॥

पदच्छेदैः - पुरुषः सुखदुःखानाम् भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते ॥ १३-२० ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

पदच्छेदैः - पुरुषः प्रकृतिस्थः हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ १३-२१ ॥

पदच्छेदैः - कारणम् गुणसङ्गः अस्य सत्-असत्-योनिजन्मसु ॥ १३-२१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

पदच्छेदैः - उपद्रष्टा अनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ १३-२२ ॥

पदच्छेदैः - परमात्मा इति च अपि उक्तः देहे अस्मिन् पुरुषः परः ॥ १३-२२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

पदच्छेदैः - यः एवम् वेत्ति पुरुषम् प्रकृतिम् च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ १३-२३ ॥

पदच्छेदैः - सर्वथा वर्तमानः अपि न सः भूयः अभिजायते ॥ १३-२३ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a		प्रकृतिम् पुरुषम्			च एव		
1b		उभौ		अनादी	अपि		
1c							विद्धि

2		विकारान् च गुणान् च		प्रकृतिस म्भवान्	एव		विद्धि
3	प्रकृतिः		कार्यकारण कर्तृत्वे	हेतुः			उच्यते
4	पुरुषः		सुखदुःखाना म् भोक्तृत्वे	हेतुः			उच्यते
5	पुरुषः प्रकृतिस्थः	प्रकृतिजा न् गुणान्			हि		भुङ्क्ते
6	गुणसङ्गः		अस्य सदसद्योनि जन्मसु	कारणम्			
7	महेश्वरः			उपद्रष्टा अनुम न्ता भर्ता भोक्ता	च		
8	परः पुरुषः		अस्मिन् देहे	परमात्मा	इति च अपि	उक्तः	
9a	यः	पुरुषम् प्रकृतिम्	गुणैः		एवम् च सह		वेति
9b	सः			वर्तमानः	सर्वथा अपि		
9c					भूयः न		अभिजा यते

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

प्रकृतिम् पुरुषम् च एव उभौ अपि अनादी विद्धि

01. प्रकृतिम् - प्रकृति Nature स्त्री. 2'1 / प्रकृतिः prakṛtiḥ f. 1 The natural condition or state of anything, nature, natural form (opp. विकृति which is a change or

effect); तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया Bg.7.20. प्रकृत्या यद्वक्रम्
 Ś1.9; उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगात् शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य R.5.54; मरणं
 प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः R.8.87; U.7.19; अपेहि रे अत्रभवान्
 प्रकृतिमापन्नः Ś.2. 'has resumed his wonted nature'; प्रकृतिम् आपद् or प्रतिपद्
 or प्रकृतौ स्था 'to come to one's senses', 'regain one's consciousness.' -2
 Natural disposition, temper, temperament, nature, constitution; प्रकृतिः खलु
 सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया Ki.2.21; कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्
 Ś.7. 'natural character'; अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः Mb.39.66 (com.
 प्रकृतिं स्वास्थ्यम्); so प्रकृतिकृपण, प्रकृतिसिद्ध; see below. -3 Make, form,
 figure; महानुभावप्रकृतिः Māl.1. -4 Extraction, descent;
 गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि Mk.7. -5 Origin, source, original or material cause,
 the material of which anything is made; नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि Mb.4.49.1;
 प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् Ś. B. (see the full discussion on
 Br. Sūt.1.4.23); यामाहुः सर्वभूतप्रकृतिरिति Ś.1.1; Bhāg.4.28.24. -6 (In Sāñ.
 phil.) Nature (as distinguished from पुरुष,) the original source of the material
 world, consisting of the three essential qualities सत्त्व, रजस् and तमस्. It is
 also mentioned as one of the four contentments; प्रकृत्युपादानकालभागाख्याः
 Sāñ. K.50. -7 (In gram.) The radical or crude form of a word to which
 case-terminations and other affixes are applied; प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः
 Ki.13.19. -8 A model, pattern, standard, (especially in ritualistic works);
 Bhāg.5.7.5. -9 A woman. -10 The personified will of the Supreme Spirit in
 the creation (identified with माया or illusion); मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते
 सचराचरम् Bg.9.10. -11 The male or female organ of generation. -12 A
 mother. -13 (In arith.) A coefficient, or multiplier. -14 (In anatomy)
 Temperament of the humours; प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति
 Bg.3.33. -15 An animal. -16 An artisan. -17 The Supreme Being; न ह्यस्ति
 सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन् कुतः सुखम् । एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनाम् ॥
 Mb.12.152.16

02. पुरुषम् - पुरुष पुं. 2'1 / पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर-अग्रगमने कुषन्
 Uṇ.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान्
 Mk.3.27; Ms.1.32; 7.17; 9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or
 representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant,
 servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of
 length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा-षी परिखा Sk. -6 The soul; द्वाविमौ
 पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c. -7 The Supreme Being, God (soul

of the universe); पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः (विदुः) Śi.1.33; R.13.6. -8 A person (in grammar); प्रथमपुरुषः the third person, मध्यमपुरुषः the second person, and उत्तमपुरुषः the first person, (this is the strict order in Sk.). -9 The pupil of the eye. -10 (In Sāñ. phil.) The soul (opp. प्रकृति); according to the Sāñkhyas it is neither a production nor productive; it is passive and a looker-on of the Prakṛiti; cf. त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् Ku.2.13 and the word सांख्य also. -11 The soul, the original source of the universe (described in the पुरुषसूक्त); सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् &c

03.च - अव्ययम् and

04.एव - अव्ययम् only

05.उभौ - उभ both सर्व. पुं. 2'2 /

06.अपि - अव्ययम् also

07.अनादी - अनादि वि. अत्र पुं. 2'2 / न आदिः यस्य तत् अनादि (नञ्-बहुव्रीहिः) / having no beginning,

08.विद्धि - विद्-धातोः लोटि म.पु. एक. / विद् विदँ ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः,

०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

विकारान् च गुणान् च एव प्रकृतिसम्भवान् विद्धि

09.विकारान् - विकार पुं. 2'3 /

10.गुणान् - गुण पुं. 2'3 /

11.प्रकृतिसम्भवान् - प्रकृतिसम्भव वि. अत्र पुं. 2'3 / प्रकृत्याः सम्भवः येषां ते प्रकृतिसम्भवाः /

a. सम्भवः - (सं + भू + अप् ।) हेतुः । उत्पत्तिः

प्रकृतिः कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः उच्यते

12.कार्यकारणकर्तृत्वे - कार्यकारणकर्तृत्व नपुं. 7'1 / कार्यम् च कारणम् च कर्तृत्वम् च एतेषां समाहारः कार्यकारणकर्तृत्वम् (समाहारद्वन्द्वः)

a. कार्यम् - कार्य *pot. p.* [कृ-कर्मणि ण्यत्] What ought to be done, made, performed, effected &c. कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी Ś.6.17; साक्षिणः कार्याः Ms.8.61; so दण्डः, विचारः &c. -र्यम् 1 (a) Work, action, act, affair, business; कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् Ku.3.14; Ms.5.150. (b) A matter, thing. -2 Duty; अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः Śi.2.1. -3 Occupation, enterprize, emergent business. -4 A religious rite or performance. -5 A motive, object, purpose; कार्यमत्र भविष्यति Pt.2.70 (v. 1.); 116; Śi.2.36; H.4.61. -6 Want, need, occasion, business (with instr.)

- b. कारणम् - [कृ-णिच् ल्युट्] 1 A cause, reason; कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः M.1.18; R.1.74; Bg.13.21; oft. with loc. of the effect; Bh.2.84. -2 Ground, motive, object; प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् Rām.2.73. 12. किं पुनः कारणम् Mbh.; Y.2.203; Ms.8.347; कारणमानुषीं तनुम् R.16.22. -3 An instrument, means; गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् Y.3.20,65. -4 (In Nyāya phil.) A cause, that which is invariably antecedent to some product and is not otherwise constituted; or, according to Mill, 'the antecedent or concurrence of antecedents on which the effect is invariably and unconditionally consequent'; according to Naiyāyikas it is of three kinds; (1) समवायि (intimate or inherent); as threads in the case of cloth; (2) असमवायि (non-intimate or non-inherent), as the conjunction of the threads in the case of cloth; (3) निमित्त (instrumental) as the weaver's loom.
- c. कर्तृत्वम् - कर्तृत्वं, क्ली, (कर्तुर्भावः । कर्तृ + भावे त्वम् ।) कर्तृधर्मः ।
13. हेतुः - हेतु पुं. 1'1 / हेतुः hetuḥ [हि-तुन् Un.1.73] purpose
14. उच्यते - वच्-धातोः कर्मणि लटि प्र.पु. एक. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्
- पुरुषः सुखदुःखानाम् भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते
15. सुखदुःखानाम् - सुखदुःख नपुं. 6'3 / सुखानि च दुःखानि च सुखदुःखानि (इतरैतरद्वन्द्वः) /
- a. सुखानि - सुख happiness, pleasure नपुं. 1'3 /
- b. दुःखानि - दुःख sorrow, grief नपुं. 1'3 /
16. भोक्तृत्वे - भोक्तृत्व नपुं. 7'1 / भोक्तृत्वम् 1 Being a possessor. -2 Enjoyment, possession. -3 Perception.
- प्रकृतिस्थः पुरुषः प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते हि
17. प्रकृतिस्थः - प्रकृतिस्थ वि. अत्र पुं. 1'1 / प्रकृत्याम् स्थितः प्रकृतिस्थः (सप्तमी-तत्पुरुषः) /
18. प्रकृतिजान् - प्रकृतिज वि. अत्र पुं. 2'3 / प्रकृत्याम् जायन्ते इति प्रकृतिजाः (उपपद-तत्पुरुषः)
19. गुणान् - गुण पुं. 2'3 / गुणः [गुण्-अच्] 1 A quality (good or bad); सुगुण, दुर्गुण
20. भुङ्क्ते - भुज्-धातोः आत्मने लटि प्र.पु. एक. / भुज् भुज् पालनाभ्यवहारयोः रुधादिः, ०७.००१७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् (to protect, to preserve, to eat, to consume)
21. हि - अव्ययम् certainly
- अस्य गुणसङ्गः सदसद्योनिजन्मसु सत्-असत्-योनिजन्मसु कारणम्

22. अस्य - इदम् सर्व. अत्र पुं. 6'1 /
23. गुणसङ्गः - गुणसङ्गः पुं. 1'1 / गुणैः सङ्गः गुणसङ्गः (तृतीया-तत्पुरुषः) /
- गुणः [गुण्-अच्] 1 A quality (good or bad); सुगुण, दुर्गुण
 - सङ्गः, पुं, (सञ्ज् सङ्गे + घञ् ।) मेलनम् । संगः [सञ्ज् भावे घञ्] 1
Coming together, joining. -2 Meeting, union, confluence
 - गुणसंगः 1 association with qualities or merits. -2 attachment to objects of sense or worldly pleasures
24. सदसद्योनिजन्मसु - सदसद्योनिजन्मन् नपुं. 7'3 / सत्यः च असत्यः च योनयः
सदसत्-योनयः / सदसद्योनिषु जन्म सदसद्योनिजन्म /
- योनिः - योनिः *m. f.* [यु-नि Un.4.51] 1 Womb, uterus, vulva, the female organ of generation. -2 Any place of birth or origin, generating cause, spring, fountain; स्वासु योनिषु शाम्यति Ms.9.321; सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निरृतिः U.5.30; जगद्योनिरयोनिस्त्वम् Ku.2.9;4.43; oft. at the end of comp. in the sense of 'sprung or produced from'; ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते Bg. 5.22. -3 A mine. -4 An abode, a place, repository, seat, receptacle. -5 Home, lair. -6 A family, stock, race, birth, form of existence; as मनुष्ययोनि, पक्षि, पशु &c.
25. कारणम् - कारण reason नपुं. 1'1 /
- महेश्वरः उपद्रष्टा अनुमन्ता च भर्ता भोक्ता (च)
26. महेश्वरः - महेश्वर पुं. 1'1 / महान् ईश्वरः महेश्वरः (कर्मधारयः) /
27. उपद्रष्टा - (उप+दृश्)-धातोः तृच्-वि. उपद्रष्टृ अत्र पुं. 1'1 / उपदृश् 1 P. 1 To see, behold, look at, perceive
28. अनुमन्ता - (अनु+मन्)-धातोः तृच्-वि. अनुमन्तृ अत्र पुं. 1'1 / अनुमन् 4 A. 1 To agree or consent to, comply with, approve, sanction, grant; to permit, allow; be pleased not to reject or refuse; अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् Bh.3.22. -2 To follow, have recourse to
29. भर्ता - भृ-धातोः तृच्-वि. भर्तृ अत्र पुं. 1'1 / भृ भृञ् भरणे (to nourish, to protect, to fill, to maintain, to protect, to upbringing) भ्वादिः, ०१.१०४५ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट् / भृ डुभृञ् धारणपोषणयोः (to wear, to bear, to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः, ०३.०००६ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्
30. भोक्ता - भुज्-धातोः तृच्-वि. भोक्तृ अत्र पुं. 1'1 / भुज् भुज् पालनाभ्यवहारयोः रुधादिः, ०७.००१७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट् (to protect, to preserve, to eat, to consume)
- अस्मिन् देहे परः पुरुषः परमात्मा इति च अपि उक्तः
31. अस्मिन् - इदम् सर्व. अत्र पुं. 7'1 /

32. देहे - देह body पुं. 7'1 /
33. परः - पर supreme, another वि. पुं. 1'1 /
34. परमात्मा - परमात्मन् पुं. 1'1 /
35. इति - अव्ययम् like this /
36. अपि - अव्ययम् /
37. उक्तः - वच्-धातोः क्त-वि. उक्त अत्र पुं. 1'1 / वच् वच् परिभाषणे अदादिः,
०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट् (to speak, to tell, to talk)
- यः एवम् पुरुषम् प्रकृतिम् च गुणैः सह वेत्ति
38. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
39. एवम् - अव्ययम् like this
40. सह - अव्ययम् with
41. वेत्ति - विद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / विद् विद् ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः,
०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्
- सर्वथा वर्तमानः अपि सः भूयः न अभिजायते
42. सर्वथा - अव्ययम्
43. वर्तमानः - वृत्-धातोः शानच्-वि. वर्तमान अत्र पुं. 1'1 / वृत् वृत्तुं वर्तने भ्वादिः,
०१.०८६२ आत्मनेपदी, अकर्मकः, सेट् (to be, to happen, to be present)
44. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
45. भूयः - भूयस् वि. अव्ययम् च / भूयस् *a.* (-सी *f.*) [अतिशयेन बहु ईयसुन्] 1 More, more numerous or abundant. -2 Greater, larger; तद्दर्शनाद- भूच्छभोभूयान् दारार्थमादरः Ku.6.13. -3 More important. -4 Very great or large, much, many, numerous; भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा U.2.4; भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय Māl.1.3; U.3.48; R.17.41; U.2.3. -5 Rich or abounding in; एवंप्रायगुणभूयसीं स्वकृतिम् Māl.1. -6 Vehement, severe. -*ind.* 1 Much, very much, exceedingly, largely, greatly. -2 More, again, furthermore, moreover;
46. न - अव्ययम् no, not
47. अभिजायते - (अभि+जन्)-धातोः लटि प्र.पु. एक. / अभिजन् abhijan 4 A. 1 To be born to or for (a person or thing), to win, to claim as one's birth-right; स महीमभिजायते Mb.5.129.33; see also under अभिजात (1) below. -2 be born or produced, arise, spring from; कामात्क्रोधोऽभिजायते Bg.2.62; स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भाग्येनै- वाभिजायते H.1.178. -3 To be born or produced again

अन्वयार्थाः Overall Meaning

प्रकृतिम् पुरुषम् च एव उभौ अपि अनादी विद्धि Know thou that Nature (matter) and the Spirit are both beginningless; and
विकारान् च गुणान् च एव प्रकृतिसम्भवान् विद्धि know also that all modifications and alities are born of Nature.
प्रकृतिः कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः उच्यते In creating [the process of] cause-and-effect, the Material Cause is said to be the basis; and
पुरुषः सुखदुःखानाम् भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते in experiencing pleasure and pain, the Soul is said to be the basis.
पुरुषः हि प्रकृतिस्थः प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते When He manifests as a part of the Nature, He experiences the alities born of Nature.
अस्य गुणसङ्गः सदसद्योनिजन्मसु सत्-असत्-योनिजन्मसु कारणम् Association with the alities is the cause of its births in good and evil wombs.
महेश्वरः उपद्रष्टा अनुमन्ता च भर्ता भोक्ता (च) He is the overseer, the approver, the Sustainer, the Experiencer, the great Lord, and
अस्मिन् देहे परः पुरुषः परमात्मा इति च अपि उक्तः is also spoken of as the transcendental Self, the supreme Person in this body.
यः एवम् पुरुषम् प्रकृतिम् च गुणैः सह वेति He who knows thus the Person and Nature along with the alities
सर्वथा वर्तमानः अपि सः भूयः न अभिजायते will not be born again, in whatever way he may live.

छन्दोविश्लेषणम्

प्रकृतिं पुरुषं चैव (८ अक्षराणि) “रुषं चै” एतेषां मात्राः १-२-२
विध्यनादी उभावपि (८ अक्षराणि) “उभाव” एतेषां मात्राः १-२-१
विकारांश्च गुणांश्चैव (८ अक्षराणि) “गुणांश्चै” एतेषां मात्राः १-२-२
विद्धि प्रकृतिसम्भवान् (८ अक्षराणि) “तिसम्भ” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-१९) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
कार्यकारणकर्तृत्वे (८ अक्षराणि) “णकर्तृ(त्वे)” एतेषां मात्राः १-२-२
हेतुः प्रकृतिरुच्यते (८ अक्षराणि) “तिरुच्य” एतेषां मात्राः १-२-१
पुरुषः सुखदुःखानां (८ अक्षराणि) “खदुःखा” एतेषां मात्राः १-२-२
भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते (८ अक्षराणि) “तुरुच्य” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-२०) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि (८ अक्षराणि) “कृतिस्थो” एतेषां मात्राः १-२-२
भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् (८ अक्षराणि) “तिजान्गु” एतेषां मात्राः १-२-१
कारणं गुणसङ्गोऽस्य (८ अक्षराणि) “णसङ्गो” एतेषां मात्राः १-२-२
सदसद्योनिजन्मसु (८ अक्षराणि) “निजन्म” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-२१) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
उपद्रष्टानुमन्ता च (८ अक्षराणि) “नुमन्ता” एतेषां मात्राः १-२-२
भर्ता भोक्ता महेश्वरः (८ अक्षराणि) “महेश्व” एतेषां मात्राः १-२-१
परमात्मेति चाप्युक्तो (८ अक्षराणि) “ति चाप्यु(क्तो)” एतेषां मात्राः १-२-२
देहेऽस्मिन्पुरुषः परः (८ अक्षराणि) “रुषः प” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-२२) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
य एवं वेत्ति पुरुषं (८ अक्षराणि) “ति पुरु” एतेषां मात्राः १-१-१
प्रकृतिं च गुणैः सह (८ अक्षराणि) “गुणैः स” एतेषां मात्राः १-२-१
सर्वथा वर्तमानोऽपि (८ अक्षराणि) “तमानो” एतेषां मात्राः १-२-२
न स भूयोऽभिजायते (८ अक्षराणि) “भिजाय” एतेषां मात्राः १-२-१
प्रथमे पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१३-२३) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) Having delineated upon क्षेत्रम् ज्ञानम् and ज्ञेयम् in श्लोकाः (१३-४) to (१३-१७) here the delineation is about प्रकृतिः and पुरुषः. Both are mentioned to be beginningless. Actually are the two different ? In (७-४) अष्टधा भिन्ना अपरा प्रकृतिः was detailed and in (७-५) जीवभूतां परा प्रकृतिः. Both were mentioned as मे. Since He पुरुषः is अनादिः, His प्रकृतिः is also अनादिः.

(२) What is to be noted is विकारान् च गुणान् च एव प्रकृतिसम्भवान् विद्धि know also that all modifications and alities are born of Nature. This means that पुरुषः is निर्गुणः, निर्विकारः, devoid of all modifications and alities, अव्ययः.

In his भाष्यम् on मुण्डकोपनिषत् 1-1-6 श्रीमच्छङ्कराचार्यः explains His अव्ययत्वम् threefold - there is न स्वाङ्गापचयः no diminution of limbs, because He has no limbs, He is सर्वेन्द्रियविवर्जितः (१३-१४); there is न कोशापचयः no diminution of treasure, a tree loses its fruits which fall off when ripe; there is न गुणद्वारकः व्ययः ‘decay’ in respect of attributes, because He is निर्गुणः has no attributes and is itself all.

(३) The line भर्ता भोक्ता महेश्वरः brings to mind a prayer I came across and just memorized it, to say it at the beginning of eating anything, at the beginning of any meal

हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरिरन्नं प्रजापतिः ।
हरिर्विप्रः शरीरे तु भुङ्क्ते भोजयते हरिः ॥

Hari is the provider, Hari is the consumer, Hari is the food, Hari is the creator, Hari is all-knowing, in the body, Hari is the sustainer.

(४) I like the mention पुरुषः हि प्रकृतिस्थः प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते When He manifests as a part of the Nature, He experiences the alities born of Nature. This mention प्रकृतिस्थः पुरुषः brings to mind contentions in occult sciences that every spatial entity has presiding there a वास्तुपुरुषः. A वास्तुपुरुषः is a प्रकृतिस्थः पुरुषः only, right ? And प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते !

The spatial entity of a crematorium has so much negative potential there ! At the other extreme of this is the place गौंदवले where, since years, every day hundreds of devotees get free lunch. Donations keep flowing in and from that is made the प्रसादम्. That is evidence of an unimaginable amount of positive energy. The basic premise of प्रकृतिस्थः पुरुषः, of वास्तुदेवता, वास्तुपालः the tutelary deity of a house seems to be scientifically valid.

(५) Basically, कृष्णः is not to be taken or understood as कृष्णः. He is to be understood by the कृष्णतत्त्वम् the निर्गुणः अव्ययः पुरुषः what He basically is. One, who so understands, सः भूयः न अभिजायते will not be born again, will be free of the cycle of births and deaths, will attain मुक्तिः emancipation.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/JH3HW4Xkf7Y>

=====

गीताभ्यासे १३-२४ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति

=====

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

पदच्छेदैः - ध्यानेन आत्मनि पश्यन्ति केचित् आत्मानम् आत्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ १३-२४ ॥

पदच्छेदैः - अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन च अपरे ॥ १३-२४ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	केचित्	आत्मानम्	आत्मना आत्मनि ध्यानेन				पश्यन्ति
2	अन्ये	(आत्मानम्)	(आत्मना आत्मनि) साङ्ख्येन योगेन				(पश्यन्ति)
3	अपरे	(आत्मानम्)	(आत्मना आत्मनि) कर्मयोगेन		च		(पश्यन्ति)

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

केचित् आत्मना आत्मानम् आत्मनि ध्यानेन पश्यन्ति

01. केचित् some (के+चित्) - के - किम् सर्व. अत्र पुं. 1'3 /

02. आत्मना - आत्मन् self, soul पुं. 3'1 /

03. आत्मानम् - आत्मन् self, soul पुं. 2'1 /

04. आत्मनि - आत्मन् self, soul पुं. 7'1 /

05. ध्यानेन - ध्यान meditation नपुं. 3'1 /

06. पश्यन्ति - दृश्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / दृश् दृशिर् प्रेक्षणे (to see, to look) भ्वादिः

०१.११४३ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्

अन्ये (आत्मना आत्मानम् आत्मनि) साङ्ख्येन योगेन (पश्यन्ति)

07. अन्ये - अन्यत् other सर्व. अत्र पुं. 1'3 /

08. साङ्ख्येन - साङ्ख्य वि. अत्र पुं. 3'1 / सम्यक् च साकल्येन च ख्यातं यस्मिन् तत् साङ्ख्यम्

09. योगेन - योग पुं. 3'1 /

अपरे (आत्मना आत्मानम् आत्मनि) कर्मयोगेन च (पश्यन्ति)

10. अपरे - अपर another सर्व. अत्र पुं. 1'3 /

11. कर्मयोगेन - कर्मयोग पुं. 3'1 / कर्मणा योगः कर्मयोगः (तृतीया-तत्पुरुषः)

12. च - अव्ययम् and

अन्वयार्थः Overall Meaning

केचित् आत्मना आत्मानम् आत्मनि ध्यानेन पश्यन्ति Some by meditation behold the Self in the self by the self,

अन्ये (आत्मना आत्मानम् आत्मनि) साङ्ख्येन योगेन (पश्यन्ति) others by the Yoga of knowledge (behold the Self in the self by the self),

अपरे (आत्मना आत्मानम् आत्मनि) कर्मयोगेन च (पश्यन्ति) and still others by the Yoga of action (behold the Self in the self by the self).

छन्दोविश्लेषणम्

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति (८ अक्षराणि) “नि पश्य(न्ति)” एतेषां मात्राः १-२-२

केचिदात्मानमात्मना (८ अक्षराणि) “नमात्म” एतेषां मात्राः १-२-१

अन्ये साङ्ख्येन योगेन (८ अक्षराणि) “न योगे” एतेषां मात्राः १-२-२

कर्मयोगेन चापरे (८ अक्षराणि) “न चाप” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-२४) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) In the phrase साङ्ख्येन योगेन the word साङ्ख्येन is adjectival of योगेन. But in सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम्॥५.४॥

The word सांख्ययोगौ is इतरेतरद्वन्द्वः the components सांख्य and योग have equal weightage.

From another mention ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥३.३॥ one can take it that सांख्ययोगः is ज्ञानयोगः

I deciphered the word कर्मयोगः as कर्मणा योगः कर्मयोगः (तृतीया-तत्पुरुषः).

On the whole, one can take it that in this श्लोकः there is mention of three Yogic practices - (i) ध्यानयोगः (ii) सांख्ययोगः i.e. ज्ञानयोगः (iii) कर्मयोगः as practised by केचित्, अन्ये, अपरे. May I suggest that ध्यानयोगः is भक्तियोगः.

(२) Marathi-speaking people are uniquely fortunate that they have eminent examples of the three practices (i) संत तुकाराम an epitome of ध्यानयोगः i.e.

भक्तियोगः (ii) संत ज्ञानेश्वर an epitome of सांख्ययोगः i.e. ज्ञानयोगः (iii) संत रामदास an epitome of कर्मयोगः.

(3) All the three practices lead to आत्मना आत्मानम् आत्मनि पश्यन्ति beholding the Self in the self by the self. Synonym of ‘beholding’ is ‘realisation’, self-realisation, God-realisation. The title of Gurudev Ranade’s commentary on Gita is “Bhagavad Gita as a Philosophy of God Realisation”

<https://archive.org/details/in.gov.ignca.28490>

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/MX4BItOCvFI>

=====

गीताभ्यासे १३-२५ अन्ये त्वेवमजानन्तः

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

पदच्छेदैः - अन्ये तु एवम् अजानन्तः श्रुत्वा अन्येभ्यः उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ १३-२५॥

पदच्छेदैः - ते अपि च अतितरन्ति एव मृत्युम् श्रुतिपरायणाः ॥ १३-२५॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a					एवम्	अजानन्तः	
1b	अन्ये		अन्येभ्यः		तु	श्रुत्वा	
1c							उपासते
2	श्रुतिपरायणाः ते	मृत्युम्			अपि च एव		अतितरन्ति
वाक्यांशः (1a) is adjective of अन्ये the common कर्तृपदम् of (1b) and (1c).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

एवम् अजानन्तः अन्ये तु अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते

01. एवम् - अव्ययम् like this

02. अजानन्तः - अजानत् वि. अत्र पुं. 1'3 / न जानत् इति अजानत् (नञ्-तत्पुरुषः) / ज्ञा-धातोः शतृ-वि. जानत् / ज्ञा अवबोधने (to know, to realize, to understand) क्र्यादिः, ०९.००४३ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

03. अन्ये - अन्यत् another सर्व. अत्र पुं. 1'3 /

04. तु - अव्ययम् however

05. अन्येभ्यः - अन्यत् another सर्व. अत्र पुं. 5'3 /

06. श्रुत्वा - श्रु-धातोः क्त्वान्तम् / श्रु श्रवणे (to hear, to listen) भ्वादिः, ०१.१०९२ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

07. उपासते - उपास्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / उपास् 2 Ā. 1 To sit near to (with acc.), sit at the side of (as a mark of submission and respect); wait upon, serve, worship; ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत Ch. Up.1.1.1 &c. मां ध्यायन्त उपासते Bg.12.6;9.14,15

श्रुतिपरायणाः ते अपि च मृत्युम् अतितरन्ति एव

08. श्रुतिपरायणाः - श्रुतिपरायण वि. अत्र पुं. 1'3 / श्रुतिः परम् अयनं यस्मै सः

श्रुतिपरायणः /

a. श्रुतिः - श्रु-क्तिन् listening

b. परम् - पर most excellent वि. अत्र नपुं. 1'1 /

c. अयनम् - अयन going, engagement नपुं. 1'1 /

09. ते - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'3 /

10. अपि - अव्ययम् also

11. च - अव्ययम् and

12. मृत्युम् - मृत्यु death पुं. 2'1 /

13. अतितरन्ति - अतितृ-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / अतितृ to pass beyond.

14. एव - अव्ययम् certainly

अन्वयार्थः Overall Meaning

एवम् अजानन्तः अन्ये तु अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते But some, who do not know thus, having heard from others, worship accordingly

श्रुतिपरायणाः ते अपि च मृत्युम् अतितरन्ति एव they too, who are devoted to what they hear, pass beyond death.

छन्दोविश्लेषणम्

अन्ये त्वेवमजानन्तः (८ अक्षराणि) “मजान(न्तः)” एतेषां मात्राः १-२-२

श्रुत्वान्येभ्य उपासते (८ अक्षराणि) “उपास” एतेषां मात्राः १-२-१

तेऽपि चातितरन्त्येव (८ अक्षराणि) “तरन्त्ये” एतेषां मात्राः १-२-२

मृत्युं श्रुतिपरायणाः (८ अक्षराणि) “पराय” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-२५) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The word एवम् in एवम् अजानन्तः refers to being acquainted with ध्यानयोगः (भक्तियोगः), ज्ञानयोगः, कर्मयोगः mentioned in the previous श्लोकः. एवम् अजानन्तः are those who do not know anything of these. Not knowing any of these means those अन्ये are absolutely raw ? But अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते means they have genuine interest. As the proverb says, ‘You can lead the horse to water, but cannot make it drink’. Genuine interest is important.

(२) श्रवणम् is regarded as one of the nine ways of doing devotion to God. See

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

श्रीमद्भागवते सप्तमे स्कन्धे पञ्चमाध्याये त्रयोविंशतिः श्लोकः (7-5-23). As such, entire श्रीमद्भागवतम् is श्रवणम् by राजा परीक्षितः of हरिकीर्तनम् by शुकमुनिः. So,

rightly the श्लोकः starts with श्रवणं कीर्तनम्. Note, विष्णोः स्मरणम् was exemplified by प्रह्लादः, son of the demon हिरण्यकशिपुः, विष्णोः पादसेवनम् exemplified by देवी लक्ष्मीः, अर्चनम् exemplified by राजा पृथुः, वन्दनम् exemplified by अक्रूरः, दास्यम् exemplified by हनुमान्, सख्यम् exemplified by अर्जुनः, आत्मनिवेदनम् exemplified by राजा बलिः

(३) श्रवणम् demands patience. We do say 'patient hearing'. श्रीकृष्णः exemplified it by patiently hearing what all अर्जुनः said in प्रथमोऽध्यायः (1-30 to 1-46) also (2-4) to (2-7). श्रीकृष्ण's advice starts only in अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् (2-11)

(४) श्रवणम् also needs to be intent. Arjuna exemplified it by asking the right questions. I was wondering the genesis of his question at the beginning of the तृतीयोऽध्यायः "ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन" "if, in your opinion knowledge is superior to action". The genesis is in दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् (2-49) action is far too inferior to knowledge. There are 23 श्लोकाः in between.

(५) Actually only श्रवणम् is not all. श्रुत्वा उपासते having heard, worship accordingly. Having delivered whatever advice श्रीकृष्णः wanted to give, He gave full liberty to Arjuna to do as he liked यथेच्छसि तथा कुरु (18-63). Yet अर्जुनः declared by his own volition करिष्ये वचनंस्तव (18-73) I shall do what You say. That is how अर्जुनः exemplifies श्रुत्वा उपासते having heard, worship, act accordingly.

(६) Actually, are we supposed to be doing anything ? नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (5-8) The knower of the truth should think, 'I do not at all do anything'. निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् (11-33) We are only His instruments in His vast scheme, which is being enacted across the universe non-stop. So, शृणु, तथैव आस्व च Listen to His diktats and act accordingly, then मृत्युमतिरिष्यसि you will transcend death.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/jxpBMfOPMfk>

=====

गीताभ्यासे १३-२६ यावत्सञ्जायते किञ्चित्

=====

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

पदच्छेदैः - यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वम् स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १३-२६ ॥

पदच्छेदैः - क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तत् विद्धि भरतर्षभ ॥ १३-२६ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
			भरतर्षभ				
1a	यावत् किञ्चित् स्थावरज ङ्गमम् सत्त्वम्						सञ्जाय ते
1b	तत्		क्षेत्रक्षेत्रज्ञसं योगात्				(सञ्जाय ते)
1c							विद्धि
यावत् किञ्चित् in (1a) is conjunctive with तत् in (1b). (1a) and (1b) together are कर्मपदीयाः for विद्धि in (1c).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

भरतर्षभ

01. भरतर्षभ - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / भरतेषु ऋषभः इति भरतर्षभः /

a. भरतेषु - भरत वि. अत्र पुं. 7'3 / भरतकुले जातः भरतः

b. ऋषभः - ऋषभ वि. अत्र पुं. 1'1 / ऋषभः [ऋष्-अभक्; Un 3.123] 1 A bull.

-2 (With names of other animals) the male animal, as अजर्षभः a goat.

-3 The best or most excellent (as the last member of a comp.); as

पुरुषर्षभः, भरतर्षभः &c.

यावत् किञ्चित् स्थावरजङ्गमम् सत्त्वम् सञ्जायते

02. यावत् - वि. अत्र नपुं. 1'1 / यावत् yāvat *a.* (-ती *f.*) (As a correlative of तावत्) 1
 As much as, as many as, (यावत् standing for 'as' and तावत् for 'as much' or 'as many'); पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् । दीर्घिकाकमलोन्मेषो
 यावन्मात्रेण साध्यते Ku.2.33; ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः
 R.12.45;17.17. -2 As great, as large, how great or large; यावानर्थ उदपाने
 सर्वतः संप्लुतोदके । तावन् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ Bg.2.46;18.55. -3
 All, whole (where the two together have the sense of totality or साकल्य);
 यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् G. M. -*ind.* 1 Used by itself यावत् has the following
 senses:-- (a) as far as, up to, till; (with acc.); स्तन्यत्यागं यावत् पुत्रयोरवेक्षस्व
 U.7; कियन्तमवधिं यावदस्म- चरितं चित्रकारेणालिखितम् U.1; सर्पकोटरं यावत्
 Pt.1. (b) just, then, in the meantime (denoting an action intended to be done
 immediately); तद् यावत् गृहिणीमाहूय संगीतक- मनुतिष्ठामि Ś.1; यावदिमां
 छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि Ś.3. (c) As much as. (d) That, in order that (e)
 Even, just. -2 Used correlatively यावत् and तावत् have these senses:-- (a) as
 long as, so long as; यावद् वित्तोपार्जनशक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः Moha M.8.
 (b) as soon as, scarcely-when, no sooner-than; एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
 गच्छामि... तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे H.1.177; Me.107; Ku.3.72. (c) while,
 by the time; आश्रमवासिनो यावदेवक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः
 Ś1; often with न when यावन्न is translated by 'before'; यावदेते सरसो
 नोत्पतन्ति तावदेतेभ्यः प्रवृत्तिरवगमयितव्या V.4. (d) when, as (= यदा);
 यावदुत्थाय निरीक्षते तावद् हंसोऽवलोकितः H.3
03. किञ्चित् (किम्+चित्) - किम् सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /
04. स्थावरजङ्गमम् - स्थावरजङ्गम वि. अत्र नपुं. 1'1 / स्थावरम् च जङ्गमम् च
 एतयोः समाहारः स्थावरजङ्गमम्
- a. स्थावरम् - स्थावर वि. अत्र नपुं. 1'1 / स्थावर sthāvara *a.* [स्था-वरच्] 1
 Fixed to one spot, stable, stationary, immoveable, inanimate (opp.
 जङ्गम); शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव
 Ku.1.23;6.67, 73. -2 Inert, inactive, slow. -3 Regular, established. -रः
 A mountain; स्थावराणां हिमालयः Bg.10.25. -रम् 1 Any stationary or
 inanimate object (such as clay, stones, trees &c. which formed the
 seventh creation of Brahman; cf. Ms.1.41)
- b. जङ्गमम् - जङ्गम वि. अत्र नपुं. 1'1 / जङ्गम jaṅgama *a.* [गम्-यङ् अच्]
 Moving, living, movable (opp. immovable स्थावर); चिताग्निरिव
 जङ्गमः R.15.16; शोकाग्निरिव जङ्गमः Mv.5.20; Ms.1.41. -2 Derived
 from living beings. -मम् A movable thing

05. सत्त्वम् - सत्त्व नपुं. 1'1 / सत्त्व (सत्+त्व) सत्त्वम् [सतो भावः] (Said to be *m.* also in the first ten senses) 1 Being, existence, entity. -2 Nature, essence. -3 Natural character, inborn disposition; अच्योष्ट सत्त्वान्नृपतिश्च्युताशः Bk.3.20. -4 Life, spirit, breath, vitality, principle of vitality; उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् Rām.2.48.2; चित्रे निवेश्य परिकल्पित- सत्त्वयोगा Ś.2.10. -5 Consciousness, mind, sense; वाक्च सत्त्वं च गोविन्द बुद्धौ संवेशितानि ते Mb.12.46.4; Bg.16.1; Bhāg.7.15.41. -6 An embryo. -7 Substance, thing, wealth. -8 An elementary substance such as earth, air, fire &c. -9 (also *m.*) A living or sentient being, animal, beast; वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् R.2.8

a. सत् - अस्-धातोः शतृ-वि. सत् having existence

06. सञ्जायते - सञ्जन्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / सञ्जन् to be born

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् विद्धि

07. तत् - सर्व. नपुं. 1'1 or 2'1

08. क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् - क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग पुं. 5'1 / क्षेत्रं जानाति असौ क्षेत्रज्ञः

(उपपद-तत्पुरुषः) / क्षेत्रं च क्षेत्रज्ञः च इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ (द्वन्द्वः) / क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः

संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः (षष्ठी-तत्पुरुषः)

a. क्षेत्रम् - field

b. क्षेत्रज्ञः - knower of the field

c. संयोगः - association

09. विद्धि - विद्-धातोः लोटि म.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः,

०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

भरतर्षभ O scion of the Bharata dynasty,

यावत् किञ्चित् स्थावरजङ्गमम् सत्त्वम् सञ्जायते whatever, moving or non-moving, comes into being,

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् विद्धि know that to be from the association of the field and the Knower of the field.

छन्दोविश्लेषणम्

यावत्सञ्जायते किञ्चित् (८ अक्षराणि) “यते कि(ञ्चि)” एतेषां मात्राः १-२-२

सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् (८ अक्षराणि) “रजङ्ग” एतेषां मात्राः १-२-१

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् (८ अक्षराणि) “ज्ञसंयो” एतेषां मात्राः १-२-२

तद्विद्धि भरतर्षभ (८ अक्षराणि) “रतर्ष” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-२६) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The वाक्यांशः “यावत् किञ्चित् स्थावरजङ्गमम् सत्त्वम् सञ्जायते whatever, moving or non-moving, comes into being” encompasses what all happens across the earth, including rains, storms hurricanes, tornadoes, earthquakes, eruption of volcanoes. All those are जङ्गमसत्त्वानि. This वाक्यांशः encompasses not only what all happens across the earth, but it encompasses what all happens across the universe.

(२) In Hinduism the trinity of deities ब्रह्मा, विष्णुः, महेशः are said to be assigned the duties of creation, sustenance and destruction. So, if ब्रह्मा was assigned the job of creation, it cannot be that his job was over, when he created the universe. The word ब्रह्मन् is from बृह् बृहिं वृद्धौ शब्दे च भ्वादिः ०१.०८३७ परस्मैपदी अकर्मकः सेट् (to grow, to prosper, to sound). Modern science has acknowledged the concept of an ever-expanding universe. Astronomers are discovering spatial entities which are light years away. The light rays which reached the telescopes had emanated from those entities as much ago. The सत्त्वानि came into existence, सञ्जातानि as much ago. He knows it all क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत (१३-२) know Me as the knower of the field in all fields.

He is omniscient सर्वज्ञः,

because He is omnipresent “यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति (६-३०) he who sees Me in every self and sees every self in Me”,

He is omnipotent सर्वशक्तिमान्.

The concept of trinity of deities is just some simplification.

In श्रीगणपत्यथर्वशीर्षम् the prayer says त्वमेव केवलं कर्तासि, त्वमेव केवलं धर्तासि. त्वमेव केवलं हर्तासि, त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि

The truth is “he who sees, sees यः पश्यति स पश्यति (५-५)”.

(३) It comes to mind that if क्षेत्रम् is matter क्षेत्रज्ञः is spirit, energy. There is always the क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः.

(४) Alternatively, in terms of computer technology क्षेत्रम् is hardware क्षेत्रज्ञः the सत्त्वम् is software, rather the BIOS Built-In Operating System. When a being is born as a dog, it is born with the BIOS, the Operating System, the सत्त्वम् of caring for his master. And the Supreme-most master, the Supreme Commandant is He सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञः. Obeisances to Him !

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/ZMDyd3laeCY>

=====

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥
गीताभ्यासे १३-२७ समं सर्वेषु भूतेषु >> १३-३० यदा भूतपृथग्भावम्

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

पदच्छेदैः - समम् सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम् परम-ईश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ १३-२७ ॥

पदच्छेदैः - विनश्यत्सु अविनश्यन्तम् यः पश्यति सः पश्यति ॥ १३-२७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

पदच्छेदैः - समम् पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मना आत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ १३-२८ ॥

पदच्छेदैः - न हिनस्ति आत्मना आत्मानम् ततः याति पराम् गतिम् ॥ १३-२८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

पदच्छेदैः - प्रकृत्या एव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ १३-२९ ॥

पदच्छेदैः - यः पश्यति तथा आत्मानम् अकर्तारम् सः पश्यति ॥ १३-२९ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

पदच्छेदैः - यदा भूतपृथक्-भावम् एकस्थम् अनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १३-३० ॥

पदच्छेदैः - ततः एव च विस्तारम् ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ १३-३० ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a		तिष्ठन्तम्	सर्वेषु भूतेषु	समम्			
1b		अविनश्यन्तम्	विनश्यत्सु				
1c	यः	परमेश्वरम्					पश्यति
1d	सः						पश्यति
1e		समवस्थितम्			सर्वत्र		

1f	पश्यन्	ईश्वरम्		समम्			
1g		आत्मानम्	आत्मना		हि न		हिनस्ति
2		पराम् गतिम्			ततः		याति
3	कर्माणि		प्रकृत्या		च सर्वशः एव	क्रियमा णानि	
4a	यः	आत्मानम् अकर्तारम्			तथा		पश्यति
4b	सः						पश्यति
5a		भूतपृथ ग्भावम् एकस्थम्			यदा		अनुपश्य ति
5b		विस्तारम्			ततः एव च		
5c	ब्रह्म				तदा		सम्पद्य ते

(1a) and (1b) are phrases adjectival of परमेश्वरम् in (1c). In turn they are objectival of पश्यति in (1c).

(1e) is adjectival of ईश्वरम् in (1f), in turn objectival of पश्यन् in (1g).

(1e), (1f), (1g) are together adjectival of सः in (1d).

In turn (1d), (1e), (1f), (1g) are together subjectival of both पश्यति in (1d) and हिनस्ति in (1g), also of याति in (2).

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

यः सर्वेषु भूतेषु समम् तिष्ठन्तम् विनश्यत्सु अविनश्यन्तम् परमेश्वरम् पश्यति

01. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

02. सर्वेषु - सर्व all सर्व. अत्र नपुं. 7'3 /

03. भूतेषु - भूत वि. अत्र नपुं. 7'3 / भू-धातोः क्त-वि. भूत brought into existence, creation

- 04.समम् - सम equal वि. अत्र पुं. 2'1 /
- 05.तिष्ठन्तम् - स्था-धातोः शतृ-वि. तिष्ठत् / अत्र पुं. 2'1 / स्था ष्ठा गतिनिवृत्तौ (to stay, to stand) भ्वादिः, ०१.१०७७ परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट्
- 06.विनश्यत्सु - विनश्-धातोः शतृ-वि. विनश्यत् / अत्र नपुं. 7'3 / विनश् to destroy, to be destroyed
- 07.अविनश्यन्तम् - अविनश्यत् वि. अत्र पुं. 2'1 / न विनश्यत् इति अविनश्यत् indestructible (नञ्-तत्पुरुषः) /
- 08.परमेश्वरम् - परमेश्वर वि. अत्र पुं. 2'1 / परमः ईश्वरः परमेश्वरः The Supreme Commandant (कर्मधारयः) /
- 09.पश्यति - दृश्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / दृश् दृशिर् प्रेक्षणे (to see, to look) भ्वादिः ०१.११४३ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्
- सः पश्यति
- 10.सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
- सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् समम् पश्यन् हि आत्मना आत्मानम् न हिनस्ति
- 11.सर्वत्र - अव्ययम् all over, everywhere
- 12.समवस्थितम् - समवस्था-धातोः क्त-वि. समवस्थित equally present / अत्र पुं. 2'1 /
- 13.ईश्वरम् - ईश्वर commandant वि. अत्र पुं. 2'1 /
- 14.पश्यन् - दृश्-धातोः शतृ-वि. पश्यत् seeing / अत्र पुं. 1'1 / दृश् दृशिर् प्रेक्षणे (to see, to look) भ्वादिः ०१.११४३ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्
- 15.हि - अव्ययम् because
- 16.आत्मना - आत्मन् self, soul पुं. 3'1 /
- 17.आत्मानम् - आत्मन् self, soul पुं. 2'1 /
- 18.न - अव्ययम् no, not
- 19.हिनस्ति - हिंस्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / हिंस् हिंसि हिंसायाम् (to kill, to destroy, to give pain) रुधादिः ०७.००१९ परस्मैपदी सकर्मकः सेट्
- ततः पराम् गतिम् याति
- 20.ततः - अव्ययम् thereafter
- 21.पराम् - पर most exalted वि. अत्र स्त्री. 2'1 /
- 22.गतिम् - गति state स्त्री. 2'1 /
- 23.याति - या-धातोः लटि प्र.पु. एक. / या या प्रापणे (to go, to pass) अदादिः ०२.००४४ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्
- कर्माणि च सर्वशः प्रकृत्या एव क्रियमाणानि
- 24.कर्माणि - कर्मन् job, tak, function, action नपुं. 1'3 /
- 25.च - अव्ययम् and

26. सर्वशः - अव्ययम् totally
27. प्रकृत्या - प्रकृति Nature स्त्री. 3'1 /
28. एव - अव्ययम् only
29. क्रियमाणानि - कृ-धातोः कर्मणि शानच्-वि. क्रियमाण being done / अत्र नपुं. 1'3 /
तथा यः आत्मानम् अकर्तारम् पश्यति
30. तथा - अव्ययम् that way
31. अकर्तारम् - अकर्तृ वि. अत्र पुं. 2'1 / न कर्ता इति अकर्ता not the doer
(नञ्-तत्पुरुषः) /
- सः पश्यति
- यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थम् अनुपश्यति
32. यदा - अव्ययम् when
33. भूतपृथग्भावम् - भूतपृथग्भाव पुं. 2'1 / भूतेषु पृथक् भावः भूतपृथग्भावः /
भूतपृथग्भावः diversity in all creation
34. एकस्थम् - एकस्थ वि. अत्र पुं. 2'1 / एकस्मिन् तिष्ठति इति एकस्थः vested in one
(उपपद-तत्पुरुषः)
35. अनुपश्यति - अनुद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / अनुद् 1 P. To survey, behold; to
keep in view or mind, see in prospect; पूर्वेषां पन्थामनुद्श्य धीराः Rv.10.130.7.
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे Bg.1.31; न संसारोत्पन्नं
चरितमनुपश्यामि कुशलम् Bh.3.3.
- ततः एव च विस्तारम्
36. विस्तारम् - विस्तार expansion पुं. 2'1 /
- तदा ब्रह्म सम्पद्यते
37. तदा - अव्ययम्
38. ब्रह्म - ब्रह्मन् नपुं. 1'1 or 2'1 / ब्रह्मन् *n.* [बृह-मनिन् नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्;
cf. Uṇ.4.145.] The Supreme Being, regarded as impersonal and divested of
all quality and action; (according to the Vedāntins, Brahman is both the
efficient and the material cause of the visible universe, the all-pervading soul
and spirit of the universe, the essence from which all created things are
produced and into which they are absorbed; अस्ति
तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म Ś. B.); ...
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति Tai. Up.3.1; समीभूता
दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते Bh.3.84; Ku.3.15; दर्शनं तस्य लाभः स्यात् त्वं हि
ब्रह्ममयो निधिः Mb
39. सम्पद्यते - सम्पद्-धातोः कर्तरि कर्मणि वा लटि प्र.पु. एक. / संपद् 4 Ā. 1 To turn
out well, succeed, prosper, be accomplished or fulfilled; संपत्स्यते वः

कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् Ku.2.54; R,14.76; Ms.3.254;6.69. -2 To be completed, to amount to (as a number); त्र्याहताः पञ्च पञ्चदश संपद्यन्ते. -3 To turn out to be, become; संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः Me.11.23; संपेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषाम् Ki.7.5. -4 To arise, be born or produced. -5 To fall or come together, unite -6 To be provided or furnished with, be possessed of; अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न संपत्स्यसे M.3.16; see संपन्न. -7 To tend to, bring about, produce (with dat.); साधोः शिक्षा गुणाय संपद्यते नासाधोः Pt.1; Mu.3.32. -8 To obtain, attain to, acquire, get. -9 To enter into, be absorbed in (with loc.).

अन्वयार्थः Overall Meaning

यः सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् विनश्यत्सु अविनश्यन्तम् परमेश्वरम् पश्यति सः पश्यति
He who can see the Supreme Lord in all beings, the Imperishable amidst the perishable, he it is who really sees.

सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् समं पश्यन् हि आत्मना आत्मानम् न हिनस्ति ततः पराम् गतिम् याति Whosoever, perceiving the Lord as abiding in all alike, does not harm the Self by the Self, he attains, on that account, the Supreme Goal.

कर्माणि च सर्वशः प्रकृत्या एव क्रियमाणानि All actions are done in various ways by Nature itself,

तथा यः आत्मानम् अकर्तारम् पश्यति सः पश्यति So, he who sees the Self as the non-agent, he sees.

यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थम् अनुपश्यति ततः एव च विस्तारम् तदा ब्रह्म सम्पद्यते
When one realizes that the diversity in all creation is rooted in the One, and that their manifestation is also from That, then one becomes identified with Brahman.

छन्दोविश्लेषणम्

समं सर्वेषु भूतेषु (८ अक्षराणि) “षु भूते” एतेषां मात्राः १-२-२
तिष्ठन्तं परमेश्वरम् (८ अक्षराणि) “रमेश्व” एतेषां मात्राः १-२-१
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं (८ अक्षराणि) “विनश्य(न्तं)” एतेषां मात्राः १-२-२
यः पश्यति स पश्यति (८ अक्षराणि) “स पश्य” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-२७) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
समं पश्यन् हि सर्वत्र (८ अक्षराणि) “हि सर्व(त्र)” एतेषां मात्राः १-२-२
समवस्थितमीश्वरम् (८ अक्षराणि) “तमीश्व” एतेषां मात्राः १-२-१
न हिनस्त्यात्मनात्मानं (८ अक्षराणि) “त्मनात्मा” एतेषां मात्राः १-२-२
ततो याति परां गतिम् (८ अक्षराणि) “परां ग” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-२८) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
प्रकृत्यैव च कर्माणि (८ अक्षराणि) “च कर्मा” एतेषां मात्राः १-२-२

क्रियमाणानि सर्वशः (८ अक्षराणि) “नि सर्व” एतेषां मात्राः १-२-१
यः पश्यति तथात्मानम् (८ अक्षराणि) “तथात्मा” एतेषां मात्राः १-२-२
अकर्तारं स पश्यति (८ अक्षराणि) “स पश्य” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-२९) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
यदा भूतपृथग्भावम् (८ अक्षराणि) “पृथग्भा” एतेषां मात्राः १-२-२
एकस्थमनुपश्यति (८ अक्षराणि) “नुपश्य” एतेषां मात्राः १-२-१
तत एव च विस्तारं (८ अक्षराणि) “च विस्ता” एतेषां मात्राः १-२-२
ब्रह्म सम्पद्यते तदा (८ अक्षराणि) “द्यते त” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-३०) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The phrase यः पश्यति स पश्यति (१३-२७) was there in 5-5 also. It is there in (१३-२९) also. In (१३-२८) also, there is समं पश्यन्. And in (१३-३०) there is अनुपश्यति. That in a way is the logic for taking these श्लोकाः together. All this ‘seeing’ is of course by ज्ञानचक्षुः not चर्मचक्षुः. Such seeing is ‘realisation’. That realisation is both about self and about the Supreme.

- It is realisation about the Supreme सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् विनश्यत्सु अविनश्यन्तम् परमेश्वरम् पश्यति (१३-२७) or सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् समं पश्यन् (१३-२८).
- It is realisation about self आत्मना आत्मानम् न हिनस्ति (१३-२८) आत्मानम् अकर्तारम् पश्यति (१३-२९).

(२) Does this realisation about self and about the Supreme endorse dualism द्वैतवाद ? Basically is it an ‘ism’ वाद ? To my mind द्वैतवाद or अद्वैतवाद are unwarranted arguments promulgated by students of philosophy, classifying philosophical thoughts into ‘schools’. To my mind, both द्वैत and अद्वैत are states, rather, stages in the spiritual elevation of the soul. अद्वैत is the final beatitude. By that token याति परां गतिम् (१३-२८) and ब्रह्म सम्पद्यते (१३-३०) are synonymous phrases, both speak of the final beatitude.

(३) आत्मना आत्मानम् न हिनस्ति (१३-२८) does not harm the Self by the Self is an important advocacy. It was advocated earlier also उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् (६-५) One should uplift oneself by oneself; one should not lower oneself. I would think that indulging in the arguments द्वैतवाद, अद्वैतवाद is also getting distracted from the final aim, the final beatitude.

As such the phrases “आत्मानम् न हिनस्ति (१३-२८) does not harm the Self नात्मानमवसादयेत् (६-५) one should not lower oneself” do not mean that one is elevating. But they do mean that one is exercising self-control, one is not अयतिः.

This word अयतिः one, not having self-control is spoken by अर्जुनः see अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः He who is unable to control himself though he has the faith, and whose mind wanders away from Yoga (६-३७). Having faith, but not having self-control is not a contradiction. It is the fallibility of mind. We all can have such afflictions. Self-introspection will tell whether आत्मानम् हिनस्ति or आत्मानम् न हिनस्ति.

(४) आत्मानम् अकर्तारम् पश्यति, आत्मानम् न हिनस्ति, परां गतिं याति !! There are two negatives here अ in अकर्तारम् and न in न हिनस्ति. Two negatives make one positive, hence परां गतिं याति.

Conversely आत्मानम् कर्तारम् पश्यति, आत्मानम् हिनस्ति, then, such अयतिः योगाच्चलितमानसः योगसिद्धिमप्राप्य कां गतिं कृष्ण गच्छति ? (६-३७).

(५) The thought आत्मानम् अकर्तारम् पश्यति has been mentioned earlier in नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (५-८) He who is entwined युक्तः with the Supreme and is तत्त्ववित् knowledgeable of the fundamentals, should think that ‘I do not do anything’. This sentence नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् can also be parsed to say यः नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत स युक्तः, स तत्त्ववित्. He, who regards that he does not do anything, is one who is entwined, is one who is knowledgeable of the fundamentals. स युक्तः means स योगी. So, आत्मानमकर्तारम् पश्यति, स योगी. Then, योगी परां गतिं याति follows as a corollary.

(६) Actually the mentions सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्, विनश्यत्सु अविनश्यन्, सर्वत्र समवस्थितः ईश्वरः are mentions of His omnipresence and are repeats of previous mentions such as नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलोऽयं सनातनः (२-२४) यो मां पश्यति सर्वत्र (६-३०) सर्वभूतस्थितं यो मां भजति (६-३१). Why these repetitions ? Looks like श्रीकृष्णभगवान् considered this to be fundamental knowledge or knowledge of fundamentals, which merits to be hammered.

(७) It comes to mind that the most important point to be hammered was आत्मानम् अकर्तारम् पश्यति, आत्मानम् न हिनस्ति, परां गतिं याति.

Note अर्जुन’s biggest problem was fighting against भीष्मपितामह and द्रोणाचार्य. See कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन इषुभिः प्रतियोत्स्यामि (२-४). Seemingly, the problem was because अर्जुन respected भीष्मपितामह and द्रोणाचार्य to be पूजार्हौ. But the actual problem was in his thinking अहं प्रतियोत्स्यामि, meaning, the problem was अर्जुनः आत्मानम् कर्तारम् पश्यति. The problem was अर्जुन’s अहंकारः.

श्रीकृष्णभगवान् very much clarified निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् (११-३३) you just be an excuse, though it was preordained that ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः

प्रत्यनीकेषु योधाः (११-३२) whether you like it or not, none of these enemies are going to stay alive.

Everyone of us has that problem of अहंकारः. It crops up again and again. In Spite of all गीता, when अर्जुनः came to know that it was जयद्रथः who was the main villain in killing अर्जुन's son अभिमन्युः in the चक्रव्यूह, अर्जुनः took the vow to kill जयद्रथः before sunset, else himself ride the funeral pyre. श्रीकृष्णभगवान् had to intervene with his माया of सूर्यग्रहणम्.

Because अहंकारः crops up again and again, आत्मानम् कर्तारम् पश्यति, हिनस्ति has to be told again and again.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video https://youtu.be/EPQE_asJSKI

=====

गीताभ्यासे १३-३१ अनादित्वान्निर्गुणत्वात् >> १३-३३ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नम्

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

पदच्छेदैः - अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्मा अयम् अव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ १३-३१ ॥

पदच्छेदैः - शरीरस्थः अपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ १३-३१ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

पदच्छेदैः - यथा सर्वगतम् सौक्ष्म्यात् आकाशम् न उपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ १३-३२ ॥

पदच्छेदैः - सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥ १३-३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

पदच्छेदैः - यथा प्रकाशयति एकः कृत्स्नम् लोकम् इमम् रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ १३-३३ ॥

पदच्छेदैः - क्षेत्रम् क्षेत्री तथा कृत्स्नम् प्रकाशयति भारत ॥ १३-३३ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
			कौन्तेय				
1a	अयम् अव्ययः परमात्मा						
1b	शरीरस्थः				अपि		
1c			अनादित्वात्		न		करोति
1d			निर्गुणत्वात्		न		लिप्यते

शरीरस्थः in (1b) is adjectival of परमात्मा in (1a). Or one can consider परमात्मा in (1a) to be कर्तृपदीयः in (1b) also and take शरीरस्थः to be विधेयः with (भवति) as an implicit तिङन्तः

2a	सर्वगतम् आकाशम्		सौक्ष्म्यात्		यथा	न	उपलिप्य ते
2b	अवस्थितः		देहे		तथा सर्वत्र		
2c	आत्मा					न	उपलिप्य ते
(2b) is adjectival of आत्मा in (2c)							
			भारत				
3a	एकः रविः	इमम् कृत्स्नम् लोकम्			यथा		प्रकाशय ति
3b	क्षेत्री	कृत्स्नम् क्षेत्रम्			तथा		प्रकाशय ति

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

कौन्तेय

01. कौन्तेय - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / son of Kunti

अयम् अव्ययः परमात्मा

02. अयम् - इदम् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

03. अव्ययः - अव्यय वि. अत्र पुं. 1'1 / न व्ययः यस्य सः अव्ययः (बहुव्रीहिः) /

- a. अव्यय a. [नास्ति व्ययो यस्य] 1 (a) Not liable to change, imperishable, undecaying, immutable; वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् Bg.2.21; विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति Bg.2.17,4.1,6,13;7.24-25;15.5,17. Ms.1.18,19,57;2.81; R.8.24. (b) Eternal, everlasting, अश्वत्थं प्राहुरव्ययम् Bg.15.1; अकीर्तिं कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् Bg.2.24.

04. परमात्मा - परमात्मन् पुं. 1'1 / परमः आत्मा परमात्मा (कर्मधारयः) / परमः

Supreme / आत्मा self, soul

शरीरस्थः अपि

05. शरीरस्थः - शरीरस्थ residing in the body वि. अत्र पुं. 1'1 / शरीरे तिष्ठति इति

शरीरस्थः (उपपद-तत्पुरुषः) /

- 06.अपि - अव्ययम् even if
 अनादित्वात् निर्गुणत्वात् न करोति न लिप्यते
- 07.अनादित्वात् - अनादित्व नपुं. 5'1 / न आदिः यस्य सः अनादिः beginningless
 (बहुव्रीहिः) / अनादित्व attribute of being beginningless /
- 08.निर्गुणत्वात् - निर्गुणत्व नपुं. 5'1 / न गुणः यस्य सः निर्गुणः devoid of any
 quality / निर्गुणत्व attribute of being devoid of any quality /
- 09.न - अव्ययम् no, not
- 10.करोति - कृ-धातोः परस्मै लटि प्र.पु. एक. / कृ डुकृञ् करणे (to do, to act, to make)
 तनादिः, ०८.००१० उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्
- 11.लिप्यते - लिप्-धातोः कर्मणि लटि प्र.पु. एक. / लिप् लिपँ उपदेहे (to anoint,to
 besmear,to cover,to spread over,to stain) तुदादिः ०६.०१६९ उभयपदी सकर्मकः
 अनिट्
- यथा सर्वगतम् आकाशम् सौक्ष्म्यात् न उपलिप्यते
- 12.यथा - अव्ययम् just as
- 13.सर्वगतम् - सर्वगत gone to all वि. नपुं. 1'1 / सर्व (प्रति) गतम् इति सर्वगतम्
 (कर्मधारयः) /
- 14.आकाशम् - आकाश sky, ether नपुं. 1'1 /
- 15.सौक्ष्म्यात् - सौक्ष्म्य minuteness नपुं. 5'1 /
- 16.उपलिप्यते - उपलिप्-धातोः कर्मणि लटि प्र.पु. एक. /
- तथा देहे सर्वत्र अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते
- 17.तथा - अव्ययम् same way
- 18.देहे - देह body पुं. 7'1 /
- 19.सर्वत्र - अव्ययम् everywhere
- 20.अवस्थितः - अवस्था-धातोः क्त-वि. अवस्थित / अत्र पुं. 1'1 /
- 21.आत्मा - आत्मन् पुं. 1'1 /
- भारत यथा एकः रविः इमम् कृत्स्नम् लोकम् प्रकाशयति
- 22.भारत - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / भरतवंशीयः भारतः /
- 23.एकः - एक one सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
- 24.रविः - रवि sun पुं. 1'1 /
- 25.इमम् - इदम् सर्व. अत्र पुं. 2'1 /
- 26.कृत्स्नम् - कृत्स्न entire वि. अत्र पुं. 2'1 /
- 27.लोकम् - लोक world पुं. 2'1 /
- 28.प्रकाशयति - प्रकाश्-धातोः प्रयोजकस्य लटि प्र.पु. 1'1 / प्रकाश् 1 Ā. 1 To shine,
 gleam; look brilliant. -2 To become visible or manifest, come to light; to be
 apparent, appear; एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते Kath.1.3.12. -3 To look or

appear like. -**Caus.** 1 To show, display, manifest, discover; अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् Ś.1; Sāñ. K.59. -2 To disclose, unfold, reveal. -3 To bring to light, make public, proclaim; कदाचित् कुपितं मित्रं सर्वदोषं प्रकाशयेत् Chāñ.20. -4 To publish, bring out (as a work); प्रणीतः न तु प्रकाशितः U.4. -5 To illuminate, lighten, irradiate; यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः Bg.13.33;5.16.

तथा क्षेत्री कृत्स्नम् क्षेत्रम् प्रकाशयति

29.क्षेत्री - क्षेत्रिन् वि. अत्र पुं. 1'1 / क्षेत्रम् अस्य अस्ति इति क्षेत्री master of the field

30.कृत्स्नम् - कृत्स्न entire वि. अत्र नपुं. 2'1 /

31.क्षेत्रम् - क्षेत्र field नपुं. 2'1 /

अन्वयार्थाः Overall Meaning

कौन्तेय अयम् अव्ययः परमात्मा - O son of Kunti, The Supreme Imperishable, soul शरीरस्थः अपि though it be within the body,

अनादित्वात् निर्गुणत्वात् न करोति न लिप्यते - being without beginning, without Qualities It does not act, nor is It affected by action.

यथा सर्वगतम् आकाशम् सौक्ष्म्यात् न उपलिप्यते - As the all-pervading ether is not tainted, because of its subtlety,

तथा देहे सर्वत्र अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते - so the Self seated everywhere in the body is not tainted.

भारत यथा एकः रविः इमम् कृत्स्नम् लोकम् प्रकाशयति - O descendant of the Bharat clan, Just as the one sun illumines the whole world,

तथा क्षेत्री कृत्स्नम् क्षेत्रम् प्रकाशयति - so also, the Lord of the field (Supreme Self) illumines the whole field,

छन्दोविश्लेषणम्

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् (८ अक्षराणि) “न्निर्गुण(त्वा)” एतेषां मात्राः १-२-२

परमात्मायमव्ययः (८ अक्षराणि) “यमव्य” एतेषां मात्राः १-२-१

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय (८ अक्षराणि) “पि कौन्ते” एतेषां मात्राः १-२-२

न करोति न लिप्यते (८ अक्षराणि) “न लिप्य” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-३१) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात् (८ अक्षराणि) “गतं सौ” एतेषां मात्राः १-२-२

आकाशं नोपलिप्यते (८ अक्षराणि) “पलिप्य” एतेषां मात्राः १-२-१

सर्वत्रावस्थितो देहे (८ अक्षराणि) “स्थितो दे” एतेषां मात्राः १-२-२

तथात्मा नोपलिप्यते (८ अक्षराणि) “पलिप्य” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१३-३२) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

यथा प्रकाशयत्येकः (८ अक्षराणि) “शयत्ये” एतेषां मात्राः १-२-२

कृत्स्नं लोकमिमं रविः (८ अक्षराणि) “मिमं र” एतेषां मात्राः १-२-१
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं (८ अक्षराणि) “तथा कृ(त्स्नं)” एतेषां मात्राः १-२-२
प्रकाशयति भारत (८ अक्षराणि) “ति भार” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-३३) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) It is a mute point whether the two faculties अनादित्व and निर्गुणत्व be respectively related to न करोति and न लिप्यते or be commonly related to both न करोति and न लिप्यते. As such, there is nothing mandatory for परमात्मा to be doing this or that. This was very much mentioned in न मे पार्थास्ति कर्तव्यन्त्रिषु लोकेषु किञ्चन (३-२२).

Yet He does indulge in actions वर्त एव च कर्मणि (३-२२).

But He does not get anointed by that

न माङ्कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा
इति मां योभिजानाति कर्मभिर् न स बध्यते (४-१४)

Actions do not taint Me; for Me there is no hankering for the results of actions.

One who knows Me thus, he also does not become bound by actions.

From these previous references, न लिप्यते is understandable. But न करोति is not.

(२) सौक्ष्म्यम् makes things incomprehensible was mentioned earlier in सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् (१३-१५).

(३) न करोति is not understandable, also because क्षेत्री who प्रकाशयति is परमात्मा only.

(४) I thought of taking these three श्लोकाः together, because there are interrelated statements, understandable and not understandable. I also tend to think that not understanding the not understandable statements would not greatly hamper the spiritual progress.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/0NV2VN0XizA>

=====

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥
गीताभ्यासे १३-३४ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

पदच्छेदैः - क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः एवम् अन्तरम् ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ १३-३४ ॥

पदच्छेदैः - भूतप्रकृतिमोक्षम् च ये विदुः यान्ति ते परम् ॥ १३-३४ ॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	ये		ज्ञानचक्षुषा		एवम्		
1b		अन्तरम्	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः				
1c		भूतप्रकृतिमोक्षम्			च		विदुः
1d	ते	परम्					यान्ति

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

एवम् ये ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तरम् भूतप्रकृतिमोक्षम् च विदुः

01. एवम् - अव्ययम् like this

02. ये - यत् सर्व. पुं. 1'3 /

03. ज्ञानचक्षुषा - ज्ञानचक्षुष् नपुं. 3'1 / ज्ञानम् एव चक्षुः ज्ञानचक्षुः knowledge itself the eye, the organ of vision (कर्मधारयः) /

04. क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः - क्षेत्रक्षेत्रज्ञ the field and the knower of the field वि. अत्र पुं. 6'2 / क्षेत्रं च क्षेत्रज्ञः च इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ (इतरेतर-द्वन्द्वः)

05. अन्तरम् - अन्तर difference नपुं. 2'1 /

06. भूतप्रकृतिमोक्षम् - भूतप्रकृतिमोक्ष पुं. 2'1 / भूतानां प्रकृतेः मोक्षः भूतप्रकृतिमोक्षः liberation of a creation from the bondage of Nature, from the Nature, which is inherent to existence.

07. च - अव्ययम् and

08.विदुः - विद्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः, ०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

ते परम् यान्ति

09.ते - तत् सर्व. पुं. 1'3 /

10.परम् - पर Supreme वि. अत्र पुं./नपुं. 2'1 /

11.यान्ति - या-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / या प्रापणे (to go, to pass) अदादिः ०२.००४४ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

एवम् ये ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तरम् भूतप्रकृतिमोक्षम् च विदुः - Those who know thus through the eye of wisdom the distinction between the field and the Knower of the field, and know also liberation from the Nature of existence
ते परम् यान्ति they attain the final beatitude.

छन्दोविश्लेषणम्

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम् (८ अक्षराणि) “ज्ञयोरे” एतेषां मात्राः १-२-२
अन्तरं ज्ञानचक्षुषा (८ अक्षराणि) “नचक्षु” एतेषां मात्राः १-२-१
भूतप्रकृतिमोक्षं च (८ अक्षराणि) “तिमोक्षं” एतेषां मात्राः १-२-२
ये विदुर्यान्ति ते परम् (८ अक्षराणि) “न्ति ते प” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१३-३४) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The word एवम् refers to what all is delineated upon in this अध्यायः. All that merits to be perceived and absorbed in the intellect ये ज्ञानचक्षुषा विदुः. What that all is, is summarised in क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तरम्, भूतप्रकृतिमोक्षम् च. The word अन्तरम् also means essence. So, the phrase क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तरम् can also be translated as the essence of क्षेत्र and क्षेत्रज्ञ, the essence of the field and the knower of the field.

(२) Although मोक्षः is a component word in the compound word भूतप्रकृतिमोक्षः, this word मोक्षः has not been explicitly mentioned in this अध्यायः. The knowledge and realisation of मोक्षः has to be taken to be implicit in understanding सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते (१३-३२) the self, the Supreme soul abiding in the body everywhere, is not tainted. The soul is not tainted means it is liberated from भूतप्रकृतिः the Nature of existence. Actually being liberated and attaining heaven is a charming thought to put in the minds of children. But heaven is not somewhere ‘up above in the world so high’. Liberation, heaven are only states to be realised, to be experienced. ‘One who sees, sees’ यः पश्यति स पश्यति (5-5, 13-27) also यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति (13-29). One who sees that the self is not the

doer, he sees indeed. Seeing that the self is not the doer is being liberated from the ego of 'myself the doer'. That is liberation.

(3) This is the last श्लोकः of this अध्यायः. And as in the case of many अध्यायाः, in this last श्लोकः of this अध्यायः also, there is mention of final beatitude ते परम् यान्ति they attain the final beatitude. Who ? एवम् ये ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तरम् भूतप्रकृतिमोक्षम् च विदुः Those who know thus through the eye of wisdom the distinction between the field and the Knower of the field, and know also liberation from the Nature of existence.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video <https://youtu.be/-DHYjLVc1IU>

=====

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥
Summary Review of त्रयोदशोऽध्यायः
गीताभ्यासे त्रयोदशाध्यायस्य समालोचनम्
=====

The अध्यायः is one continuous narration by श्रीकृष्णभगवान्. Actually the narration started at the second श्लोकः of द्वादशोऽध्यायः. So, it is one continuous narration of 53 श्लोकाः.

In गीतारहस्य लोकमान्य टिळक gives overview of this अध्यायः, making 13 groups of the 34 श्लोकाः -

01. श्लोकौ 1,2. Definitions of the terms क्षेत्र and क्षेत्रज्ञ; acquaintance with them means acquaintance with the परमेश्वरः.
02. श्लोकौ 3, 4. The consideration of the Body क्षेत्र and the आत्मन् क्षेत्रज्ञ according to the उपनिषदः and according to the ब्रह्मसूत्राणि.
03. श्लोकौ 5, 6. The nature of the form of the Body,
04. श्लोकाः 7-11 The nature of the form of Knowledge ज्ञानम् opposite of it, that is, Ignorance अज्ञानम्.
05. श्लोकाः 12-17. The nature of the form of the Knowable ज्ञेयम्.
06. श्लोकः 18. The result of Realising all this.
07. श्लोकाः 19-21. The consideration of Matter प्रकृतिः and Spirit पुरुषः. प्रकृतिः is the active agent, and पुरुषः is inactive, but is the one who derives the benefit, losses, etc.
08. श्लोकौ 22, 23. The पुरुषः is the परमात्मन् within the Body; the end of re-birth as a result of the Realisation of this प्रकृतिः and पुरुषः.
09. श्लोकौ 24, 25. The ways of acquiring the Knowledge of the आत्मन्, namely, meditation ध्यानम्, the सांख्ययोगः, the कर्मयोगः and Devotion by hearing sermons with a believing frame of mind.
10. श्लोकाः 26-28. The birth of the moveable and immoveable creation from the union between the Body and the आत्मन्, that which is imperishable; in it is the परमेश्वरः, reaching the परमेश्वरः by one's own efforts.
11. श्लोकौ 29, 30. प्रकृतिः is the active agent, the आत्मन् is inactive ; all created things are contained in One, and they all spring from One ; attainment of the ब्रह्मन् by Realising this,
12. श्लोकाः 31-33. The आत्मन् is eternal and qualityless, that is to say, though it enlightens the Body, it is unattached निर्लेपः.

13.श्लोकः 34 The highest Perfection as a result of Realising this difference between the Body and the Atman.

My summary in Sanskrit with key words from श्लोकाः

श्लोकः 1 - इदं शरीरं क्षेत्रम्, यो वेत्ति, क्षेत्रज्ञः

श्लोकः 2 - मां सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं विद्धि, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानं मम ज्ञानम्

श्लोकौ 3+4 - तत्क्षेत्रं यादृक् यद्विकारि, क्षेत्रज्ञः यत्प्रभावः तत् ऋषिभिः छन्दोभिः

ब्रह्मसूत्रपदैश्च गीतम्

श्लोकौ 5+6 - महाभूतान्यहंकारादयः

श्लोकाः 7 >> 11 - अमानित्वमित्यादयः सद्गुणाः ज्ञानम्, अतोऽन्यथा अज्ञानम्

श्लोकाः 12 >> 17 - ज्ञेयम् परं ब्रह्म सर्वतः पाणिपादम् ... इति

श्लोकः 18 - इति क्षेत्रं ज्ञानं ज्ञेयं विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते

श्लोकः 19 - पुरुषः प्रकृतिः उभावपि अनादी, गुणाः विकाराः प्रकृतिसम्भवाः

श्लोकः 20 - प्रकृतिः कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः, पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः

श्लोकः 21 - प्रकृतिस्थः पुरुषः प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते, अस्य गुणसङ्गः

सदसद्योनिजन्मसु कारणम्

श्लोकः 22 - अस्मिन् देहे परः पुरुषः परमात्मा

श्लोकः 23 - यः पुरुषं प्रकृतिं च वेत्ति न भूयोऽभिजायते

श्लोकौ 24+25 - ध्यानेन, सांख्ययोगेन, कर्मयोगेन, अन्येभ्यः श्रुत्वा अपि, मृत्युम्

अतिचरन्ति

श्लोकः 26 - स्थावरजङ्गमं सत्त्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् विद्धि

श्लोकाः 27 >> 30 - सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तं विनश्यत्सु अविनश्यन्तं परमेश्वरं यः

पश्यति सः पश्यति, आत्मना आत्मानं न हिनस्ति, कर्माणि सर्वशः प्रकृत्यैव क्रियमाणानि

पश्यति, आत्मानं अकर्तारं पश्यति, भूतपृथग्भावम् एकस्थम्, ततः एव च विस्तारम्

अनुपश्यति, परां गतिं याति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते

श्लोकौ 31+32 - अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्मा न करोति, न लिप्यते, यथा आकाशं

सूक्ष्मत्वात् न, तथा देहे सर्वत्रावस्थितः आत्मा नोपलिप्यते

श्लोकः 33 - यथा एकः रविः कृत्स्नं लोकं प्रकाशयति तथा क्षेत्री कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति

श्लोकः 34 - क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तरं, भूतप्रकृतिमोक्षं च ज्ञानचक्षुषा ये विदुः परं यान्ति

As mentioned in the summary of द्वादशाध्यायः, there is a list of सद्गुणाः in श्लोकाः (12-13) to (12-19). Here also, there is a list of सद्गुणाः in श्लोकाः (13-7) to (13-11).

Both the lists make an interesting comparative study. The difference is that

- the list in द्वादशाध्यायः details which devotee, with which सद्गुणाः makes him “यो मद्भक्तः स मे प्रियः”.

- Here in त्रयोदशाध्यायः the list explains that it is सद्गुणाः that makes true knowledge “एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तम्”

द्वादशाध्याये (13-तः 19) श्लोकेषु सद्गुणाः “यो मद्भक्तः स मे प्रियः” इत्येतस्य विवेचने	त्रयोदशाध्याये (7-तः 11) श्लोकेषु सद्गुणाः “एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तम्” इत्येतस्य विवेचने
<p>सर्वभूतानामद्वेषा 1, मैत्रः 2, करुणः 3, निर्ममः 4, निरहङ्कारः 5, समः - समदुःखसुखः (12-13) शत्रौ च मित्रे च, मानापमानयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु (12-18) तुल्यनिन्दास्तुतिः (12-19) Note, समत्वं योग उच्यते (२-४८) equanimity is called as योगः 6, क्षमी 7, (सततं येन केनचित् सन्तुष्टः 12-19) 8, योगी 9, यतात्मा 10, दृढनिश्चयः 11, मय्यर्पितमनोबुद्धिः 12, मद्भक्तः 13, यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च 14, हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः 15, अनपेक्षः 16, शुचिः 17, दक्षः 18, उदासीनः (सङ्गविवर्जितः 12-18) 19, गतव्यथः 20, सर्वारम्भपरित्यागी 21, शुभाशुभपरित्यागी 22, मौनी 23, अनिकेतः 24,</p>	<p>अमानित्वम् 1, अदम्भित्वम् 2, अहिंसा 3, क्षान्तिः 4, आर्जवम् 5, आचार्योपासनम् 6, शौचम् 7, स्थैर्यम् 8, आत्मविनिग्रहः 9, इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् 10, अनहंकारः 11, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् 12, पुत्रदारगृहादिषु असक्तिः अनभिष्वङ्गः 13, विविक्तदेशसेवित्वम् 14, अरतिः जनसंसदि 15, अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् 16, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् 17</p>

श्रद्धाधानः 25, मत्परमः 26,	
--------------------------------	--

The number of सद्गुणाः in द्वादशाध्यायः are 26. But हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः 15 and गतव्यथः 20 may be taken to be the same. Also, मय्यर्पितमनोबुद्धिः 12, मद्भक्तः 13, मत्परमः 26 may be taken to be the same.

One can see some one-to-one correspondence in the virtues mentioned :-

Sr. No.	In द्वादशाध्यायः	In त्रयोदशाध्यायः
1	निरहङ्कारः 5	अमानित्वम् 1
2	क्षमी 7	क्षान्तिः 4
3	(सततं येन केनचित् सन्तुष्टः 12-19) 8, अनपेक्षः 16,	इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् 10,
4	शुचिः 17	शौचम् 7
5	हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः 15, गतव्यथः 20,	जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् 12,
6	योगी 9, यतात्मा 10, मौनी 23,	आत्मविनिग्रहः 9,
7	उदासीनः (सङ्गविवर्जितः in श्लोकः 12-18) #19,	पुत्रदारगृहादिषु असक्तिः अनभिष्वङ्गः 13, विविक्तदेशसेवित्वम् 14, अरतिः जनसंसदि 15,

There are 15 सद्गुणाः in द्वादशाध्यायः which have not appeared in the above one-to-one correspondence and there are 8 in त्रयोदशाध्यायः which also have not appeared, may rather be considered unique सद्गुणाः. This way, from both the chapters together, there are 30 unique सद्गुणाः.

The conclusion is that a person lacking in virtuosity cannot be His प्रियः भक्तः. A person lacking in virtuosity can also not be ज्ञानी in the true sense.

॥ शुभमस्तु ॥

YouTube video https://youtu.be/hniC_qmDW7s

=====

The text can be read and downloaded from my Blogposts, to which links are given in the description box -

(1) <https://geetaaswaadhyaaya.blogspot.com/2024/08/blog-post.html>

(2) <https://geetaabhyaasa.blogspot.com/2024/08/blog-post.html>

Please note, I have a problem in editing or adding new posts at my blogs

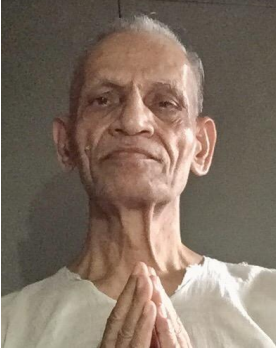
(3) <https://slabhyankar.wordpress.com/> and (4)

<https://study1geetaa2sanskrit.wordpress.com/>

So, please refer to my blogs (1) and (2) only.

=====

About the author



Mr. S. L. Abhyankar is a 1963 graduate in Mechanical Engineering. He learnt Sanskrit from his father, who was a High School teacher proficient in teaching languages, especially, English, Marathi, Sanskrit, Hindi.

Mr. S. L. Abhyankar likes to promote study of Sanskrit and study of the great treasure of knowledge available in Sanskrit literature, which is all for betterment of life universally and eternally.

He has many blogs and also a YouTube channel, which are all followed globally.

-o-O-o-